

БЛАГОСЪСТОЯНИЕТО ПРЕДИ И СЛЕД ЧЛЕНСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ: МЕЖДУ ОЧАКВАНИЯТА И РЕАЛНОСТИТЕ

Лилия Йотова*

С присъединяването си към Европейския съюз през 2007 година България реализира основната си цел – да стане член на една икономически и социално проспериреща общност и постепенно да постигне реална интеграция в нейната икономическа, институционална и обществена структура. В качеството си на една от бедните държави в общността пред нея стоят предизвикателства във всички области, но най-вече по отношение на благосъстоянието на нейните граждани. Дистанцията от постигнатите средни показатели за ЕС по отношение на доходи, потребление, социално сближаване и други е логично отражение на различията в производителността, технологичното обновление, конкурентоспособността на българската икономика.

В този аспект сме свидетели на едно явно противоречие: от една страна се формираха обществени нагласи и очаквания за бързи и чувствителни промени, които да намерят израз в повишаване на доходите, намаляване на бедността, интензифициране на процесите на социално включване, постигане на по-висока степен на социална кохезия; от друга страна, съществуват обективни икономически (и от друг характер) ограничения, които не позволяват положителните ефекти от интеграцията да се проявят за краткия период след присъединяването, а не бива да се пренебрегват и някои отрицателни ефекти, свързани с ниската конкурентоспособност на бизнеса и бавните реформи в социалната сфера. Очакванията за бързи и чувствителни промени са разбираеми на фона на развиващите се през преходния период процеси на деградация в икономическите показатели за благосъстоянието и последващото им бавно възстановяване на стартовото за реформите равнище. Върху тези очаквания влияние оказва "демонстрационния ефект" на високото обществено благосъстояние и изградените механизми за държавно въздействие в развитите европейски страни или това, което се влага в съдържанието на Европейския социален модел.

Необходимостта от чувствителни промени в равнището и динамиката на благосъстоянието на българското общество и всеки негов гражданин е осъзната на политическо равнище и присъства в стратегически документи, партийни платформи, в дневния ред на законодателната и изпълнителната власт. Въпросът "...дали е нужно членството в ЕС, ако доходите не се повишават, ако липсва сигурност, ако здравето и образоваността на нацията не се подобряват и ако неравенството не намалее"¹ има еднозначен отрицателен отговор. Смисълът на икономическия растеж и висо-

* Лилия Йотова е доктор по икономика, доцент в катедра "Икономика" на УНСС; тел.: 81-95-662; e-mail: liliyotova@abv.bg

¹ 2007. България: социални предизвикателства и евроинтеграция. Икономически доклад за Президента на Република България, с.5.

ката цена на реформите, които плати и продължава да плаща населението в нашата страна, е в това видимо и трайно да се подобряват материалните и социалните условия на живот за всички групи, да се формира такъв икономически и социален модел на обществото, който да бъде адекватен на европейските стандарти и ценности. В противен случай биха се компрометирали всички усилия за постигане на макроикономическа (парична и фискална) стабилност и би се забавил икономическия растеж.

Това разбиране пряко кореспондира с философията на обновената Лисабонска стратегия, в която един от новите приоритети е инвестирането в човешкия капитал, който е фактор за изграждането на конкурентна и динамична, базирана върху знанието икономика. "Основните области, в които са групирани реформите, са макроикономическа среда, микроикономически проблеми и въпроси, касаещи формирането и използването на човешкия капитал и създаването на заетост"¹. В този формат се вписва политиката на доходите (насочена към стимулиране на заетостта), политиката на пазара на труд (за интегриране на трудоспособните), политиката на социално подпомагане (за гарантиране на социална защита на уязвимите групи от населението и създаване на условия за социална интеграция), образователната политика (за подобряване на връзката между образованието и обучението с потребностите на пазара на труд).

Реализацията на идеите и мероприятията в този и други програмни документи² в текущ и средносрочен период не може да доведе до изравняване на икономическите показатели със средните за общността, а това означава, че сближаването по количествени и структурни показатели за благосъстояние ще бъде по-продължителен процес. Нарастващото значение на човешкия фактор за осъществяване на догонващо развитие (в цялата пълнота на разностранните му аспекти) имплицитно съдържа като необходима предпоставка постигането на по-високо благосъстояние, което да бъде стимул за икономическа активност и развитие.

1. ИКОНОМИЧЕСКА ТЕОРИЯ НА БЛАГОСЪСТОЯНИЕТО

Благосъстоянието е сложна икономическа категория, която отразява връзката между условията на живот и степента на удовлетвореност на потребностите на индивидите, групите и обществото като цяло. Това е възможността на икономическата система да създаде съвкупност от блага и чрез тяхното потребление да се достигне определена степен на задоволяване на потребностите. В това по-широко разбиране благосъстоянието се явява, първо, като целева функция на общественото производство и, второ, като критерий за степента на реализация на тази цел – задоволяване

¹ Лисабонска стратегия: Национална програма за реформи за по-висок растеж и повече работни места (2007 – 2009 г.), АИАП, 2007, с. 8.

² Вж. Конвергентна програма (2006 – 2009 г.), АИАП, 2006; Република България. Програмен период 2007 – 2013 г. Национална стратегическа референтна рамка; Пакт за икономическо и социално развитие на Република България; Национална стратегия за демографско развитие на Република България (2006 – 2020 г.); Съвместен меморандум по социално включване България; Актуализирана стратегия по заетостта на република България 2008 – 2015 г. (приета от МС на 30 април 2008 г.) и др.

на непрекъснато възпроизвеждащи се и развиващи се потребности. Ако критериите и показателите за първото са ясни и практически утвърдени, то второто има сложни аксиологични и нормативни аспекти.

Няма икономическа школа или отделна теория, която да не засяга въпроса за връзката между произведеното и натрупаното богатство и общественото и индивидуалното благосъстояние. Още при дефинирането на предмета на класическата политическа икономия същата се определя като: "наука за богатството" (А. Смит); "практическа наука за производството и разпределението на богатството" (Дж. С. Мил). По-късните дефиниции акцентират върху човешката активност и преместват акцента върху благосъстоянието. Във Въведението на "Принципите на икономикс" А. Маршал пише: "Политическата икономия или икономическата наука (Economics) се занимава с изследване на нормалната жизнена дейност на човешкото общество; тя изучава тази сфера на индивидуалните и обществени действия, която е тясно свързана със създаването и използването на материалните основи на благосъстоянието. Следователно, тя, от една страна, представлява изследване на богатството, а, от друга – образува част от изследването на човека".¹

Изборът на начин, по който да бъдат използвани ограничените ресурси за производство и разпределение на блага, предназначени да задоволят неограничените човешки потребности (П. Самуелсън), е общоприетото съвременно разбиране за предмета на икономическата теория. В него органично се обвързва организацията на производството като резултат от рационален избор на начин на използване на ресурси и крайната цел – задоволяване на развиващи се потребности, т.е. достигане на определено благосъстояние.

Ако приемем, че крайната цел е благосъстоянието, а производството, размяната и потреблението са средствата за нейната реализация, то ефективна е системата (от дейности, процеси, отношения), която осигурява постигането на максимален (алтернативен) резултат с възможно най-ниски (алтернативни) разходи. Нарастване на ефективността е налице, когато с единица прираст на производството се постига по-голям прираст на благосъстояние. Изхождаме от разбирането, че между количествените показатели за изменение в производството и потреблението, от една страна, и изменението в благосъстоянието, от друга, съществува сложна двустранна връзка, основното звено в която е развиващата се система на човешките потребности. Производството създава обекта на задоволяване на потребностите, но в резултат на неговото развитие "кръгът на потребностите е разширен; целта е задоволяването на новите потребности, а оттук – по-голямата редовност и увеличение на производството"² Постановката за безграничността на потребностите и свойството им към разширяване К. Маркс обвързва с влиянието, което те оказват върху нарастването на производството. Оттук следва, че едно нарастване на благосъстоянието рефлектира върху процеса на създаване и обогатяване на неговите източници или, с други думи – благосъстоянието е не само резултат, но и фактор за икономически растеж.

¹ А.Маршалл, Принципы политической экономии, т. I, Изд. Прогресс, М., 1983, с. 56.

² К.Маркс, Ф. Енгелс, Сочинения. Т. 46, ч. I, с. 32.

Поради многокомпонентния характер на явлението е трудно да се обхванат в единство и да се разграничат условията и предпоставките за създаване на обществено и индивидуално благосъстояние от същинското им действено проявление. Както отбелязва А. Пигу (Pigou, 1920), благосъстоянието е многопланово понятие и "изследването на всички групи фактори, оказващи влияние върху подобно разбиране, ... представлява толкова огромна и сложна задача, че тя практически е неразрешима".¹ Поради това авторът на първото обхватоно изследване в тази област приема, че е методологически важно да се разграничи икономическото от общото и от неикономическото благосъстояние, както и да се проследят сложните връзки между тях. Изводите на този виден представител на Кеймбриджската школа са: първо, икономическото благосъстояние може да се измери пряко или косвено чрез парите, но това не е аргумент за строгото му разграничение от другите сфери на благосъстояние; второ, рязка граница между икономическо и неикономическо благосъстояние не съществува; трето, икономическото благосъстояние е лош показател за общото, но в същото време въздействието на икономическите фактори върху последното може да се окаже много по-силно; четвърто, възникващото противоречие между удовлетворени и неудовлетворени човешки потребности се решава съзнателно, а фактори от външен характер могат да повлияят върху целия живот на човека.

А. Пигу подразделя начините за решаване на това противоречие в две групи: въздействие на изменението в начина на получаване на дохода и въздействие на начина на използване на дохода. Съсредоточавайки вниманието си главно върху икономическите фактори и показатели за благосъстояние, той разпростира изследването си върху цялата съвкупност от отношения в сферите на производството, разпределението и потреблението. Не можем да не се съгласим и с предположението, че "заклученията от качествен характер за влиянието на икономическите фактори върху икономическото благосъстояние са справедливи и по отношение на общото благосъстояние"² Последното зависи още от състоянието на жизнената среда, от социалните отношения, от културата и традициите, както и от наличието на външни ефекти от стопанската и нестопанската дейност. Този широк поглед върху благосъстоянието и неговите фактори има общо методологическо значение за изследване на явленията при различни обществени условия.

Но най-голямата заслуга на А. Пигу е в използването на идейната основа на моделите за пазарно равновесие (А. Маршал и Л. Валрас) при анализа на източниците на благосъстояние и неговото разпределение между различните групи в обществото. Различията в икономическите интереси и позиции обуславят и различия в индивидуалното благосъстояние, които са предпоставени от начина на разпределение на националния дивидент (националния доход). Освен от тези източници, индивидите извличат изгода от потреблението на публични блага, но и тук А. Пигу отбелязва, че дори обществото да се намира в равновесие (общата полза от публичните блага е равна на общата загуба от плащането на данъци), при отделните индивиди няма равновесие, тъй като едни получават по-голяма от направените разходи полза, а

¹ А. Пигу, Экономическая теория благосостояния I, Изд. Прогресс, М., 1985, с.73

² пак там, с. 85.

при други е точно обратното. Всъщност този резултат е характерен за всяко преразпределение, а степента на отклонение между ползи и разходи зависи от избрания модел и от целите на конкретната държавна политика.

Въпросът за връзката между индивидуалното и общественото благосъстояние и съгласуването на целите на индивидуалните и груповите субекти се превръща в основен за този раздел на икономическата теория и намира най-ярък израз в конструираната от А. Бергсън (Bergson, 1938) и доразвита по-късно от П. Самуелсън (Samuelson, 1954) функция на общественото благосъстояние. Тя е нормативно виждане относно справедливостта при разпределение на благосъстоянието и се извежда при определени предварителни условия: *първо*, общественото благосъстояние зависи единствено от полезността, която извличат от потреблението на благата индивидуалните единици; *второ*, в рамките на едно и също благосъстояние обществото е безразлично към определени комбинации от полезност за които и да са двама индивиди или групи, което се илюстрира чрез криви на обществено безразличие, в чиято зона на заместване е възможно подобрението на положението на един индивид (или група) да е свързано с влошаване положението на друг, без това да доведе до промяна в равнището на общественото благосъстояние; *трето*, общественото благосъстояние се повишава, ако се подобрява положението на който и да е индивид, при условие, че не се влошава положението на друг. Последното условие следва критерия за оптималност на Парето (Pareto, 1896), според който в конкурентна икономика оптималност е постигната, когато никой не може да подобри положението си, без някой друг да не го влоши. Всяка промяна, при която повишаването на благосъстоянието на едни индивиди не се свързва с влошаването му за други (или това на другите е без изменение) е прието да се нарича "подобрене по Парето".

Свободният конкурентен пазар (без външни ефекти) води до установяването и поддържането на ефективност по Парето. Впоследствие тази идея е доразвита от К. Ероу и Ж. Дебрю (Arrow, Debreu, 1954) в съвместния им труд "Съществуване на равновесие в конкурентна икономика"¹ и получава наименованието "първа теорема на икономикс на благосъстоянието". Тя ни описва един идеал, който по понятни причини практически не може да бъде достигнат, но ако системата се преценява като неефективна, е възможно да се постигне подобрене чрез коректно преразпределение. Идеята, че при определени условия всяка желана Парето-ефективна алокация може да се поддържа чрез трансфери (квази-равновесие), е известна още като "втора теорема на икономикс на благосъстоянието". Забелязва се определено противоречие между двете теореми. Една алокация след трансфери ще бъде неефективна, ако подобрението на благосъстоянието на едни е за сметка на влошаването му за други. Този проблем възниква практически винаги, когато става дума за преразпределение на дохода.

Интересно решение за избягване на негативните ефекти от преразпределението предлагат Дж. Хикс (Hicks, 1939) и Н. Калдор (Kaldor, 1939). Ако по подходящ начин губещите от подобни действия бъдат компенсирани, то постигнатото положение

¹ Arrow, K. J., Debreu, G. Existence of an Equilibrium for a Competitive Economy. *Econometrica*, 22, 1954. 265-290.

ние след преразпределението ще бъде ефективно. Тази постановка е известна като "принцип на компенсацията" и тя би трябвало да се има пред вид преди предприемането на каквито и да било реформи в икономическата или социалната сфера. Воден от безспорните факти, че всяка икономическа реформа носи загуби за някои хора, Дж. Хикс предлага "винаги, когато това е възможно, ...всяка икономическа реформа да се разглежда в тясна връзка с някаква компенсираща мярка, организирана така, че да е почти безвредна от дистрибутивна гледна точка"¹ Според него, повишаване на икономическата ефективност има, когато при новото разпределение индивидите, получили допълнителни изгоди, са в състояние да компенсират тези, които са понесли загуби, при което остават в положението на печеливши в сравнение с изходната ситуация. Принципът на компенсацията не визира действителни парични плащания. Чрез неговото прилагане се оценяват съвкупните ефекти от определени програми и се съпоставят с разходите за тяхното постигане. Ако ползата е по-голяма от разходите, то потенциално е възможно да се постигне подобро по Парето преразпределение. Най-важното в случая е, че е възможно да се разграничат измененията в икономическата ефективност и тези, които са пряко свързани с преразпределението, и да се даде отговор за ползата като цяло за обществото и за ползите и загубите за отделни негови индивиди (групи).

Функцията на общественото благосъстояние се възприема по-скоро като теоретичен модел, отколкото като инструмент за изследване на реалността. Критиките са насочени към методологичната база – субективната теория за полезността. Не количеството на благата, а субективните оценки за тяхната полезност трябва да се агрегират, за да се извлече общественото благосъстояние. Анализът е ограничен поради нереалистичното предположение за рационалния характер на всеки индивидуален избор, а и поради невъзможност да се осъществят междуличностни сравнения на полезността. Най-оживена е дискусията за формата на кривите на общественото безразличие (дали те са с намаляваща, постоянна или нулева пределна норма на заменяемост между полезностите за два индивида). Търсенето на точката на равновесие (наричана още "точка на щастието") обединява икономически ефективната по Парето система с дадени обществени предпочитания към определен ред (структура) на благосъстоянието.

Отговорът на тези въпроси изисква нормативна оценка за допустимата степен на *заменяемост между ефективност и равенство*. Оказва се, че в рамките на едно и също общественото благосъстояние е възможно достигането на точки, които могат да бъдат Парето неефективни, но справедливи в зависимост от възприетите за това критерии. Така например, според теоремата за разпределителна (дистрибутивна) ефективност на А. Лърнър (Lerner, 1944), благата и услугите трябва да се получават от този, който има най-голяма нужда от тях. Според него, съществува "агрегирана полезност", която може да се максимизира чрез преразпределение на дохода в обществото и така в държава с оптимизирана полезност трябва да има перфектно икономическо равенство. Подобно разпределение на богатството, според концеп-

¹ Джон Р. Хикс, Основания економики благосъстояния, Вехи экономической мысли, т. 4, "Экономическая школа", Санкт-Петербург, 2004, с. 37.

цията на А. Оукън (Okun, 1975), би означавало пълна неефективност, тъй като количественото съотношение на замяната между тях (пределната норма на замяна) е намаляващо. Оукън акцентира върху необходимостта от избор на компромис между равенство и ефективност, но при условие, че "...двете, равенство и ефективност, са оценени и никое няма абсолютен приоритет пред другото".¹ Политически мерки, които променят съотношението на замяна между тях, са оправдани само ако с по-малка цена (жертва) е постигнат по-голям резултат.

Силно повлияна от етически критерии за справедливост е концепцията на Дж. Ролс (Rawls, 1971), според който "...едно общество е добре уредено, когато е предназначено не само да повишава благосъстоянието на своите членове, но и когато се регулира ефикасно от обществената концепция за справедливост."² Общественото благосъстояние може да се счита за нарастващо, ако се подобрява положението на бедните, а в по-общ смисъл – на тези, които са в по-неизгодна позиция. Компромисен избор няма – никакво повишаване на благосъстоянието на другите групи в обществото не може да компенсира понижаването му за бедните. Неговият възглед за справедливостта не е крайно егалитаристки, той не пледира за пълно равенство в разпределението, а за определен приоритет на целите на политиката в тази насока. Неравенството в разпределението е приемливо само в степенята, в която може да подпомогне ненапредналите и неравностойните групи.

Наличието на редица ограничения не позволява да се достигне паретиански оптимум в разпределението на благата и полезността, но и преразпределението не дава гаранции, че няма да възникнат вторични ефекти. Както отбелязват създателите на теорията за "второто най-добро решение" Р. Липси и К. Ланкастър (Lipsey, Lancaster, 1956) "от това следва, че в ситуация, когато съществуват много ограничения, пречателни за изпълнението на условията за паретиански оптимум, отстраняването на което и да е от тях може да окаже въздействие на благосъстоянието и ефективността, като или ги повишава, или ги понижава, а също може да ги остави неизменни."³ Тези потенциални резултати зависят от политическите цели и използваните за тяхното постигане инструменти. Липси и Ланкастър обръщат внимание на сложната връзка между условията за максимизация на благосъстоянието и условията за неговото нарастване, като посочват, че "щом само се допуснат изменения в обема на продукцията, това условие повече не е достатъчно за максимум благосъстояние и също повече не е достатъчно за ръста на благосъстоянието"⁴ В логиката на тези разсъждения всяка оптимизация при разпределението на създаденото чрез производство благосъстояние е пример за решения от типа "второто най-добро", без които системата не би създавала условия за развитие, доколкото "първото най-добро решение" (това на пазара) може да генерира деструктивни тенденции.

¹ А. Okun. Equality and Efficiency. The big Tradeoff, The Brookings Institution, Washington D.C., 1975, p. 88.

² Дж. Ролс, Теория на справедливостта, Изд. "София – С.А.", с.13.

³ Р. Дж. Липси и Келвин Ланкастер, Общая теория второго лучшего, Вехи экономической мысли, т. 4, "Экономическая школа", Санкт-Петербург, 2004, с. 97.

⁴ Пак там, с. 109.

Теорията за благосъстоянието получава нова насока на развитие с неолибералната доктрина и едно от проявленията ѝ – ордолиберализма¹. Неговите концептуални постановки за "социалното пазарно стопанство" се превръщат в официална доктрина на Федерална република Германия (1948) и в програма за изграждане на държава на благосъстоянието (или благоденствието). Според Л. Ерхард, не може да не признае ролята на държавата в икономическите процеси поради необходимост от ограничаване на дейността на монополите и възникващия разрыв в доходите и социалната сигурност на отделни групи, която води до политическа нестабилност. Държавата гарантира правата на частна собственост, стимулира механизмите на свободния пазар (ценова и парична реформа), но и осъществява частично преразпределение на доходите и финансиране на социални програми. "*Благоденствие за всички*" и "*Благоденствие чрез конкуренция*" са два неразривно свързани девиза: първият от тях дефинира целта, вторият – пътя, който води към тази цел."² Л. Ерхард обосновава необходимостта от съгласуване на икономическата и социалната политика, чиито косвени ефекти не бива да са във вреда на производителността чрез създаване на "социални крепостни" на държавата. Според Ерхард социалното в "социалната пазарна икономика" се състои в това, че повишаването на обществената производителност на труда води до повишаването на благосъстоянието на всички, включително и на тези, които не участват в производствения процес. А средството, което обещава най-голям успех от постигнатото и гарантиране на благосъстоянието, е конкуренцията³ Той предупреждава, че при предозиране на социално-защитните функции на държавата, от "благосъстояние за всички" тя може да се превърне в "нищета за всички" и пледира за свободен избор на начина на лично осигуряване.

В съвременните изследвания в областта на благосъстоянието присъства теоретичното наследство от последните 50-60 години, но те в по-голяма степен са повлияни и ориентирани към натрупания опит в изграждането на държавата на благосъстоянието най-вече в западноевропейските страни. Дискусията за нейните разновидности и бъдеще⁴ имплицитно присъства в тази за Европейския социален модел и в

¹ Основният либерален принцип "никой няма право да нарушава чуждата свобода, включително – икономическата", не отхвърля държавната намеса, а я определя като желана за поддържане на естествения пазарен механизъм (свободната конкуренция) и недопустима при непосредствено намесване в икономическите процеси. Но ако един от родоначалниците на неолиберализма, Лудвиг фон Мизес (1881-1973) категорично се обявява против навлизането на държавата в сферата на преразпределението на доходите и създаването на благосъстояние, то ордолибералите (А. Армак, А. Рюстов, В. Репке, Л. Ерхард), следвайки традициите на историческата школа и идеите на В. Ойкен (1891-1950) за "идеалните типове стопанство", се опитват да съчетаят свободата на пазара и справедливото разпределение на благосъстоянието за всички.

² Л. Ерхард, Благоденствие за всички, Университетско издателство "Стопанство", С., 1993, с. 9.

³ Тошкова, С., Социалните предизвикателства в икономическата теория – преоценка на либералната парадигма, Университетско издателство "Стопанство", С., 2005., с.127.

⁴ Поради обхвата си характер, същата не е обект на разглеждане тук. За повече информация виж: G.Esping-Andersen, The three worlds of welfare capitalism, Cambridge: Polity Press, 1990; Barr, N., The Economics of the Welfare State, Stanford University Press, 3rd edition, 1998; Atkinson, T. Welfare States and global Competition, Nuffield Colleg, Oxford, 202; Ferrera, M., Hemerijck, A., Rhodes, M., The Future of the European "Social Model" in the Global Economy, Journal of Comparative Policy Analysis: Research

политическия дневен ред на институциите на Европейския съюз. В йерархията на европейските икономически и социални цели благосъстоянието се определя като широка цел с компоненти: заетост, справедливо разпределение, социална сигурност и устойчива околна среда; тесните цели се свързват с повишаване на производителността, доходите и икономическия растеж.¹ Разширяването на обхвата на индикаторите за благосъстояние извън традиционните (БВП, доходи, богатство) и включването на такива за неравенството, социалното включване, обхвата на здравната и социалната защита, опазването и възпроизводството на околната среда логично отразява посочената вече многоплановост на явлениято, но и усложнява подходите към информационната база, анализа на данните, изводите и обобщенията.

На пръв поглед, теоретичните конструкции за ефективното равновесие на пазарната система, функцията на общественото благосъстояние и дори практическите насоки за следвоенни реформи в една от европейските страни са твърде абстрактни или твърде различни, за да служат като ориентир за обяснение на ситуацията у нас и, още по-малко, като програма за реформи в условията на осъществено членство в ЕС и документално изобилие от стратегически разработки. Но те ни навеждат на някои изводи, които биха били полезни за по-нататъшния анализ:

- 1) Конкурентните пазарни механизми са ефективни, когато водят до такова използване на ресурсите, при което отделният участник в стопанския живот постига своите цели без това да е за сметка на влошени условия за реализацията на целите на друг (или други) субекти. При наличието на пазарни дефекти (несъвършена конкуренция, информационно несъвършенство, външни ефекти), механизмът "laissez faire, laissez passer" не действа или ако действа води до отрицание на предимствата на системата, едно от които е тя да създава еднаква среда и да оценява с еднакви критерии всички участници в обмена на дейности и блага. Ако пазарите на производствени фактори и блага са несъвършени, то съществува двойна обусловеност за отклонения от принципите за максимизиране на благосъстоянието поради това, че са създадени условия за изкривявания както при създаването му, така и при неговото разпределение.
- 2) Пазарната икономика създава стабилни механизми за увеличаване на източниците, които допринасят за повишаване на благосъстоянието (*приноси* за благосъстоянието). Но в условията на несъвършена конкуренция се реализират и *загуби* на благосъстояние. Например, ако потребителската рента намалява в резултат от ценовата дискриминация на производител с монополна сила, то в системата е налице снижаване на ефективността (въпреки, че положението на монополиста се подобрява). Директно негативно отражение върху

and Practice, Vol. 3, No. 2, August 2001; A. Lindbeck, The Welfare State – Background, Achievements, Problems. The research Institute of Industrial economics, Working Paper No 662, 2006; A. Lindbeck, The European Social Model: Lessons for Developing Countries, The research Institute of Industrial economics, Working Paper No. 581, 2002; Марикина М., Конкурентоспособност и благосъстояние, Университетско издателство "Стопанство", С., 2006 и други.

¹ K. Aiginger, "Towards a new European Model of a reformed Welfare State", Economic Survey of Europe, 2005 No. 1, p. 108.

благосъстоянието оказват негативните външни ефекти (главно замърсяването на околната среда), които повишават действителната цена на продукцията с размера на прехвърлените външни разходи върху отделни субекти, групи (региони) и върху обществото като цяло. Отделно от това съществуват механизми за редукция на благосъстоянието на определени субекти като резултат от неконкурентни предимства на други субекти, което също снижава ефективността на системата и се превръща в източник на социално напрежение. Вътрешните пазарни механизми могат да доведат както до стимулиране на приносите за благосъстояние, така и до нарастване на загубите за същото, при това в различни съотношения за отделни групи и индивиди.

- 3) Без намеса на държавата не могат да се преодолеят (или да се смекчат) пазарните дефекти. Тя разполага със законово дадени правомощия чрез механизма на публичния избор да разпределя и преразпределя ресурсите, като следва определените от този избор цели. Всяко преразпределение може да бъде приемливо и определено като ефективно, ако то е "второто най-добро" решение, понеже първо такова няма, и ако цената, която се заплаща, е по-ниска от получените резултати. Трансферите за повишаване на благосъстоянието на неэффективните (според пазарните принципи) групи и индивиди трябва да се съпътстват от симетричен насрещен процес на социална възвращаемост в текущ и бъдещ период. Например помощите за деца следва да са обвързани с насрещен ангажимент за обучение и социализация; помощите за безработни – с активно търсене на работа, квалификация или преквалификация и т.н. Това е и добра илюстрация на принципа на компенсацията – иззетия чрез данъци доход се използва за социални инвестиции, които имат позитивен външен ефект (обществената полза надхвърля частната полза).
- 4) Не съществува идеален модел за разпределение на благосъстоянието между групите и индивидите в едно общество. Конкретният модел е нормативно предопределен от избора на замяна между равенство и ефективност, разписан е законодателно и съдържателно се реализира в работата на институциите на различни равнища. Върху него оказват влияние преди всичко икономически фактори (равнище и темп на нарастване на brutния вътрешен продукт; заетост, доходи и тяхното разпределение); институционални фактори (структура на собствеността, пазарен ред, степен на държавна намеса), а също и социално-демографски фактори (структура на населението, образователно равнище и други).

Най-важният извод е, че високо обществено и лично благосъстояние никога пазарна икономика (независимо от модела, който следва) не е постигнала без нарастване на обществения продукт и националното богатство и без целенасочена политика за създаване и поддържане на пазарния ред, стимулиране на конкурентоспособността и осигуряване на общо благосъстояние, което е социална инвестиция с висока текуща и бъдеща възвръщаемост.

2. ИЗМЕРИТЕЛИ НА БЛАГОСЪСТОЯНИЕТО

Съдържанието и структурата на категорията "благосъстояние", както и формите ѝ на проявление на индивидуално, групово и обществено равнище най-добре се разкриват чрез дискусията за неговите измерители и възможностите за получаване на достоверни данни. За различни изследователски цели се предпочитат различни подходи. Най-голям интерес към благосъстоянието се засвидетелства традиционно от икономическата наука, но също така и от социологията, психологията и други социални науки. Това е напълно разбираемо, като се има пред вид комплексният характер на категорията и възможностите за нейното интерпретиране от позициите на предмета на всяка една от тези обществени науки.

В зависимост от възприетата методологична концепция за благосъстоянието се оформят различни подходи към неговото измерване.

Традиционният икономически подход визира паричните измерители на благосъстоянието, представящи равнището и динамиката на общественото производство. Той е широко използван и за целите на сравнителните анализи, като се базира върху общоприетата методология на националните сметки. На *макроравнище*, чрез възприетата методика на изчисление на БВП, се достига до обхващане в стойностни измерители на обема на крайните блага, създадени в икономиката за една година. Показателят позволява сравнения за различни периоди, както и сравнения между отделни страни (включително по паритети на покупателната способност). Резултатите могат да се приемат като показателни за създадените в текущ период условия за лично и колективно потребление, спестяване и натрупване. На *микроравнище* икономическите показатели за благосъстояние се извличат от наблюденията на домакинските бюджети, от които се получава представа за равнището, структурата и динамиката на доходите, разходите и потреблението на тези единици. Тъй като не само доходите (текущият поток), но и спестяването (в различни форми на парични и финансови активи) и най-вече натрупването в реални активи (земя, недвижимо и движимо имущество) също са показателни за индивидуалното благосъстояние, те трябва да се включат при цялостната му оценка. Трудността идва от това, че информацията за някои от тези показатели се събира и обработва на по-дълъг времеви интервал, а стойностната оценка може да варира в зависимост от избрания метод.

Икономическите показатели за благосъстояние определят възможностите на обществото и отделните индивиди да създават и присвояват блага, доставени от частния или от публичния сектор (последните не са безплатни). Те дават представа за възможностите да бъдат задоволени една голяма част от човешките потребности, но не всички потребности. Както се отбелязва в едно от най-авторитетните изследвания в тази област у нас, ...има основания *благосъстоянието да се разглежда и третира в два аспекта – тесен и широк*. В тесен аспект благосъстоянието е двойник, т.е. използване, "консумация" на богатството и на икономическото богатство конкретно. Смятаме обаче, че *благосъстоянието може и следва да се разглежда и третира в по-широк аспект*, каквато тенденция е налице във връзка с концепцията

за човешкото развитие.¹ Към широкия аспект авторът предлага да се включат освен икономическият компонент още: природният, социално-политическият и духовно-културният компоненти, с което не можем да не се съгласим, но при уговорката, че в условията на пазара ценовата система слага отпечатък върху много от тях и обуславя достъпа до тях. Вярно е, че обществото решава как да разпредели създадения продукт (колко да пренасочи към публичния сектор, кои са приоритетите при определяне на разходната политика), така както е вярно, че отделният индивид е суверенен в избора на начина, по който да разходва своя бюджет. Но дори и в рамките на концепцията за оскъдните ресурси и неограничените потребности различията в икономическите показатели имат значение.

Основните възражения срещу фаворизирането на БВП, според нас, са свързани с противоречивата връзка между икономически растеж и икономическо развитие, което в последните години придоби измерението "устойчивост" (в природен, икономически и социален аспект). Основният въпрос, който възниква тук, е *дали нарастването на БВП рефлектира автоматично в нарастване на благосъстоянието?* Благата, които се получават от пазарните сделки, са вътрешни ресурси за задоволяване на комплекс от потребности (физиологични, духовни, социални), но техният принос за общественото и личното благосъстояние трябва да бъде оценен от позицията на критериите за устойчиво развитие. Тук възникват следните въпроси:

Първо, освен чрез благата, получили пазарна оценка, индивидуалното благосъстояние се формира и чрез ползването на такива, които са извън пазарните трансакции – непосредствената околна среда, здравето, дейностите в домакинството и семейството, свободното време, социалните контакти и други. Те трудно могат да получат количествена оценка на макроравнище, още повече, че голяма част от тях са в сферата на неформалната икономика. На микроравнище за всяко домакинство се формира структура на източниците на благосъстояние, част от които са текущи потоци от парични и натурални доходи, а друга част – натрупани активи от минали периоди (включително от минали поколения).

Второ, голяма част от благата извън пазарните трансакции са общи – ползват се от всички, без да е възможно да се приложи принцип на изключване, но точно поради това възниква конкурентност в потреблението им. Същата се проявява като противоречие между извличаната полезност от едни субекти и намаляваща полезност за други (или за общността като цяло) в сегашно време или като противоречие между настоящата и бъдещата полезност. Това са блага от смесен вид (нечисти публични блага), за поддържането и възпроизвеждането на които отговорност има принципалът в лицето на държавата или общината;

Трето, дезагрегирането на общия икономически показател за растеж на микроравнище ще покаже неравенство, към което обществото не може да е безразлично. Ако общото благосъстояние се разпределя между групите и индивидите крайно неравномерно и създава два крайни полюса – на богатство и бедност, то този модел е пречка за развитието, защото "изхвърля" встрани от процеса част от обществото;

¹ В. Стоянов, Богатство и благосъстояние, Издателство "Галик", С., 2007, с. 119.

Четвърто, част от общите блага и ресурси не са възстановими и режимът на тяхното ползване трябва да се определя от национална стратегия, още повече, че техен собственик е държавата (подземни богатства, културно-историческо наследство и други). Друга част от общите блага, които се ползват на локално равнище, зависят от глобални процеси като например измененията в климата. От източник на благосъстояние те могат да се трансформират в източник на рискове за сигурността и оцеляването. Усилията за тяхното преодоляване често надхвърлят възможностите на националните системи за сигурност и са предизвикателство, на което може да се отговори чрез обединени и координирани действия в световен мащаб. Националната политика в това отношение трябва да е обвързана с поетите международни ангажменти.

Пето, най-сериозното съмнение относно възможностите на традиционните измерители на растежа да покажат и промени в благосъстоянието предизвикват провокираните от индустриалната дейност негативни външни ефекти, за чието коригиране обществото и индивидите правят допълнителни разходи. Типичен пример е замърсяването на околната среда от промишлени и битови дейности, което предизвиква икономически (нарастващи разходи за почистване) и здравни проблеми (влошени здравни показатели и нарастващи публични и индивидуални разходи за лечение). Изхабяването на околната среда не се отчита нито на микроравнище (в производствената функция), нито на макроравнище (в БВП).

Шесто, не съществува директно трансфериране на материалното благосъстояние в общо удовлетворение от живота (щастие). Връзката между субективното благосъстояние и дохода се опосредства от множество социални и индивидуални характеристики и няма категорични доказателства за позитивната им корелация.

Вероятно могат да се открият още основания за критики към възможностите на БВП да измерва благосъстоянието, тъй като проблемът не е нов (дискусията датира от 60-те години на миналия век). По-важно е какви алтернативи се предлагат и кои от тях са осъществими. Съществуват *алтернативни измерители*, които отразяват и различни концептуални подходи към благосъстоянието, които могат да се разграничат (условно) на няколко вида :

Първият вид измерители акцентират върху *икономическото благосъстояние* и методологически се приема, че БВП трябва да се коригира така, че да бъдат елиминирани горепосочените недостатъци.

Като първи опит в тази посока се отбелязва конструираният от У. Нордхауз и Дж.Тобин (Nordhaus, Tobin, 1972) измерител за икономическо благосъстояние (*Measure of Economic Welfare – MEW*). В него се включват икономически показатели за потребление, инвестиции и държавни разходи, които допринасят за благосъстоянието, но се изключват такива, които го влошават (военни разходи, деградация на околната среда, амортизация на природния капитал).

Интерес представлява *индексът за устойчиво икономическо благосъстояние* (*Index of Sustainable Economic Welfare – ISEW*), който според неговите създатели Дейли и Коб има предназначението да замени индикатора *GNP* (респективно – *GDP*). Достоинството на *ISEW* е, че взема пред вид и проблемите на разпределението. Така този индикатор обхваща икономическите и социалните фактори, както и

тези на околната среда, които в единство съдействат за действителен прогрес. В обобщен вид индексът за устойчиво благосъстояние (*ISEW*) включва:

$$ISEW = C_{adj} + P + G + W - D - E - N,$$

където:

C_{adj} – потребителски разходи, коригирани с доходното неравенство

P – недефанзивни¹ публични разходи

G – нарастване на капитала и чисти промени в международната позиция

W – немонетаризирани приноси за благосъстояние

D – дефанзивни частни разходи

E – цена на деградацията на околната среда

N – амортизация на капиталовата база на околната среда

Индексът за устойчиво благосъстояние може да покаже факторите, които допринасят за благосъстоянието, и тези, които отнемат от него (загуба на благосъстояние).² Пресметнат за Великобритания, същият показва, че ако за периода 1950-1996 година *GNP* е нараствал средногодишно с 2,0%, то *ISEW* е нараствал с 0,5%, при което се очертава тенденция на увеличаване на разликата между тях в абсолютна стойност.³ Аналогични изследвания за развитите страни показват, че *ISEW* е около 60% от *GDP*. Резултатите от тези наблюдения целят най-малкото да алармират политиците и всички, които взимат отговорни решения, че е необходим нов подход към оценката на развитието, който интегрира икономическите и социалните му аспекти.

Икономическият прогрес има цена и тя включва *деградацията на околната среда и социалните екстерналии*. За тяхното преодоляване се налага да се правят *дефанзивни разходи* (частни и публични), които при равни други условия биха били принос за благосъстоянието. Те показват още, че в развитите страни се оформя разрыв между количествените показатели за благосъстояние (доходи, потребление) и качествените му аспекти (околна среда, социално включване, социална кохезия и др.).

Като измерител на "икономическото здраве на нацията", неправителствена организация в САЩ предлага *Индекс за действителен прогрес* (*Genuine Progress Indicator – GPI*). Последният също акцентира върху разрыва между икономическия показател БВП и прогреса, оценен от нормативни позиции (фактори, които допринасят, и такива, които не допринасят за прогреса). Изчисляването му стартира от

¹ Дефанзивни са разходите, които се осъществяват за коригирани на негативни външни ефекти, т.е. те не биха били направени, ако негативни външни ефекти не съществуваха и не се налагаше обществото да преодолява техните последици. Дефанзивните разходи са доказателство за неефективност, докато недефанзивните разходи са принос за благосъстоянието.

² Самата идея за *ISEW* предизвиква определен интерес в европейските страни: от 1989 г. насам са налице опити за конструирането му в Германия (Diefenbacher, 1991), Великобритания (Jackson and Marks, 1994), Австрия (Stockhammer, Hochreiter, Obermayer, Steiner, 1997) и в модифициран вид – в Шотландия, Дания и Холандия. Това прави възможно международни сравнения на благосъстоянието за определени периоди.

³ Griffiths, A. & Wall, S., *Applied Economics*, Prentice Hall, 1999, p. 205.

показателя за личното потребление (лични потребителски разходи) през дадена година, като от него се приспадат определени разходи и се добавят ползи, които БВП е игнорирал. Към отнемашите от прогреса фактори се отнасят: (а) икономически разходи – отчитат степента в доходното неравенство, бъдещите разходи за изплащане на заеми от други страни за сегашното потребление; (б) социални разходи – цена на престъпността, автомобилните катастрофи, разводите, загубата на свободно време, цена на безработицата; (в) разходи за околна среда – цена на замърсяването на водата, въздуха; загуби от наводнения, засушаване; изхабяване на невъзстановимите ресурси и други. Към добавящите към прогреса се отнасят неотчетени в БВП ползи като: (а) стойност на домакинската работа и грижата за децата; (б) стойност на висшето образование (в) стойност на доброволните дейности; (г) услуги на потребителските стоки за дълготрайно ползване; (д) услуги на публичната инфраструктура; (е) чисти капиталови инвестиции.

За САЩ резултатите са твърде показателни: докато БВП на човек от населението нараства от 11 672 \$ през 1950 г. на 36 595\$ през 2006 г., GPI проявява тенденция на задържане около 14 000 – 15 000 \$. Абсолютната разлика позволява да се установи, че GPI е около 40% от БВП.¹

Като резултат от прилагането на този подход може да се приеме и приспособения към нормативните виждания икономически индикатор, наречен *Измерител на вътрешния прогрес* (*Measure of Domestic Progress – MDP*), разписан чрез оценки за факторите, определящи обществената и тази на околната среда цена на растежа. Целта на неговите създатели² е сходна с тази на останалите – да се сравнят измененията в БВП и тези на предложения показател, за да се докаже, че разрывът между тях през последните 50 години нараства. Това се дължи на почти 600% ръст на обществената цена на растежа и 300% ръст на цената на амортизацията на околната среда. *MDP* се определя като доразвитие на *ISEW*, с тази разлика, че неговите автори не вярват, че повишаването му гарантира стабилност или действителен прогрес. Изходна база при икономическите индикатори отново са потребителските разходи, към които се добавят: (а) недефанзивните публични разходи за образование и здраве; (б) стойността на услугите на домашния труд; (в) чисто нарастване на капитала; добавя се или се изважда (г) чиста международна позиция и се изважда (д) разликата между разходите за и потока от услуги на стоките за дълготрайно използване. По линия на *обществената цена* се приспадат разходите за: (а) ефекти на неравното доходно разпределение; (б) дефанзивни частни разходи за образование и здраве; (в) цена на автомобилните катастрофи; (г) цена на престъпността; (д) цена на кризата на семейството и други, както и по линия на *цената на околната среда*: (а) разходи за индивидуален контрол; (б) цена на замърсяването на въздуха; (в) цена на замърсяване на водата; (г) цена на климатичните промени; (д) цена на озонова амортизация, а също и за използването на естествените ресурси: (а) загуба на естествени места за обитаване; (б) загуба на земеделска земя; (в) амортизация на изчерпващи се природни ресурси.

¹ Dr. Jonh Talbertn, Clifford Cobb and Noah Slattery, The Genuine Progress Indicator 2006; <http://redefiningprogress.org/>

² Вж. www.neweconomisc.org

Сред показателите за икономическо благосъстояние, имащи комплексен характер, трябва да отнесем *Индекса на икономическо благосъстояние* (*Index of Economic Well-being*), разработен от Л. Осбърг и А. Шарп (Osberg, Sharpe, 1995, 1998), който се счита за един от най-издържаните в методологическо отношение. Концептуално те приемат, че икономическото благосъстояние има четири базисни компонента, за всеки от които се определят и субкомпоненти: (1) Потребителски потоци (реално общо потребление на човек от населението, реални държавни разходи за стоки и услуги, включително обслужване на дълга; (2) Запаси и богатство (реални капиталови и жилищни запаси, научно-изследователски запаси, чист външен дълг, обществена цена на деградацията на околната среда); (3) Равенство (интензивност на бедността, доходно неравенство, измерено чрез коефициента на Джини); (4) Сигурност (риск от безработица, риск от заболяване, риск от бедност при деца с един или без родители, риск от бедност поради старост.¹ Чрез сумиране на така групирани конкретни показатели може да се изчисли Индексът на икономическо благосъстояние за различни държави и периоди и да се осъществи съответният сравнителен анализ (авторите го осъществяват за страните членки на ОИСР). Оценката на тежестта на отделните компоненти е въпрос на подход и избрани приоритети. В цитирания труд първият компонент получава тежест 0,40; вторият – 0,10; третият – 0,25; четвъртият – 0,25. Но ако за дадени изследователски цели се отдава най-важно значение на екологическите аспекти на устойчивото развитие или на равенството, показателите от съответната група ще получат по-високо относително тегло, което ще бъде за сметка на теглото на някоя от другите групи.

Вторият вид измерители също стартират от БВП, но се фокусират изключително върху *външните ефекти и изхвърлянето на околната среда (екологическите аспекти на благосъстоянието)*. Те са известни като показатели за "зеления БВП". Тъй като се приема, че устойчивият доход се базира върху репродуктивна икономическа и околна среда, възниква трудният проблем за преизчисляване на БВП чрез интернализирани външни ефекти, за което се комбинира набор от различни цени. В тази насока са известни различни подходи и емпирични тестове, сред които трябва да се спомене този за устойчивия национален доход (*Sustainable National Income – SNI*). Теоретичната база за неговото изчисляване е развита и предложена от Р. Хюетинг (Huetting, 1974) с обосновката на "функция на околната среда", изведена с методите на анализ на икономиката на благосъстоянието и общото пазарно равновесие. Той дефинира устойчивия национален доход като "максимално достижимо равнище на производство, при което виталната функция на околната среда остава възможна за следващите поколения, базирана върху достигнатите технологии във времето", а емпиричното тестване на тази функция го води до заключение, че "намаляването на производството ще доведе до по-голямо благосъстояние."² Действително, изчисленията на SNI за Холандия показват, че ако за 1990 година

¹ Lars Osberg, Andrew Sharpe, International Comparisons of Trends in Economic Well-being, Luxembourg Income Study, Working Paper No. 242, February 2000.

² R. Huetting, Way environmental sustainability can most probably not be attained with growing production. Paper prepared for the conference: "Economic de-growth for ecological sustainability and social equity", Paris, 18-19 April 2008.

той е с около 56% по-нисък от нетния национален доход, за периода до 2000 година този разрыв има известно намаление като относителна величина, но се увеличава като абсолютна величина с около 13 млрд. €.¹

Третият вид измерители на благосъстоянието акцентират върху *социалните му аспекти* (човешкото развитие, бедността и социалното изключване). Концептуалната основа за това е твърде широка и силно повлияна от идеята за свободата на индивидуалния избор, но в рамките на ограниченията на средата, която позволява да се развият способностите за рационален подход.

От 1990 година до днес Програмата на ООН за развитие (ПРООН) публикува ежегодно своите доклади за човешкото развитие (Human Development Reports), в които чрез универсални, комплексни и възможни за наблюдение показатели дава сравнителна оценка за всяка една страна. Тук се обхващат показатели за: продължителност на живота и години от него в добро здравно състояние; достъп до и степен на овладяване на познания (образователно равнище); БВП на човек от населението (включително по паритет на покупателна способност). На тяхна основа се съставя "Индекс за човешко развитие" (със стойност между 0 и 1), който се детайлизира и по полов признак. Впоследствие към този показател се добавя и "Индекс за човешка бедност" с модификации за развити и развиващи се страни.

Стремежът на конструкторите на този и други подобни показатели² е да обхванат и оценят с различни тегла различни параметри на условията на живот, които са и предпоставки (възможности) за благосъстояние, като се акцентира върху неравномерното им разпределение между групите в обществото. Специално внимание заслужават индикаторите за социално включване (Indicators for Social Inclusion) и целите в Европейския съюз, приети през декември 2001 година от Европейския съвет в Лаекен. Идеята е чрез тях да се наблюдават и оценяват постиженията и проблемите на страните членки при осъществяване на социалната им политика в съответните области. Основният методологически принцип, заложен при тяхното изготвяне, е ясната и приемлива за всички нормативна интерпретация в съответствие със заложената цел в Националните им планове за действие за намаляване броя на лицата, намиращи се в риск от бедност и социално изключване.³ Водещите индикатори са: (1) риск от бедност след социални трансфери; (2) неравенство в разпреде-

¹ Gerlagh, R., R. Dellink, M. Hofkes, H. Verbruggen (2002). A Measure of Sustainable National Income for the Netherlands, *Ecological Economics*, 41, 157-174.

² В това отношение могат да се посочат още: Индекс за социално здраве (Index of Social Health), който се изчислява за САЩ; Барометър на неравенствата и за бедността (Baromètre des inégalités et de la pauvreté) за Франция; Индекс на личната сигурност (Personal Security Index) за Канада; Индекс за физическото качество на живота (Physical Quality Life Index); Индекс на човешкия прогрес (Index of Human Progress); Индекс за социален прогрес (Index of social Progress) и други.

³ Същата е в унисон с приетите в Декларацията на ООН осем основни цели на развитието на хилядолетието, седем от които визират преодоляването на бедността, заболяемостта и деградацията на околната среда. Тези цели "...мъдро определят, че крайната бедност има много измерения, не само ниския доход, но и уязвимостта от заболяване, изключване от образованието, хроничен глад и недохранване, липса на достъп до основни удобства като чиста питейна вода и канализация, както и деградация на околната среда, като обезлесяване и ерозия на почвата, които заплашват живота и препитанието на хората" (Дж. Сакс, Краят на бедността, Издателска къща "Кръгзор", С., 2006, с. 258)

лението на дохода; (3) постоянно равнище на бедност; (4) относителен разрыв в риска от бедност; (5) регионална кохезия; (6) дългосрочна безработица; (7) лица живеещи в домакинства без доходи; (8) рано напуснали училище; (9) очаквана продължителност на живота; (10) самоопределен здравен статус според равнището на доход¹. В съответствие с тях се разработват вторични индикатори и такива на субравнище за отделните страни.² Разбира се, чрез тях не може да се представи картина на общото благосъстояние, тъй като те представят положението на обособени според предварително приети нормативни критерии групи.

Четвърти вид измерители се отнасят до субективното благоденствие (*Subjective well-being*)³ с двата му компонента – когнитивен (удовлетвореност от живота) и емоционален (щастие). Едни от най-популярните измерители на субективното благоденствие са "Скала за удовлетворението от живота" (*Satisfaction with Life Scale* – Pavot, Diener, 1993) и "Индекс на удовлетворението от живота" (*Satisfaction with Life Index* – Adrian White, 2006). От тях се вижда, че същото корелира най-силно със здравето на човека; на второ място – с финансовото му положение и на трето – с образователното му равнище. Подобен измерител е "Съвкупното национално щастие" (*Gross National Happiness*), върху което оказва въздействие не само материалното богатство, но и ценностната система и редица личностни, социални и национални особености. С конструирането на "Индекс за човешко щастие" неправителствената организация "World Database of Happiness" обобщава тенденции в щастието в страни, в които се провеждат дългосрочни детайлни изследвания (24 държави за периода 1946 – 2006 г.). За САЩ за този период щастието показва сравнително равен тренд, като от 1948 до 1980 той е намаляващ, но след това бележи известно нарастване. В други държави има ясно изразена тенденция към нарастване на щастието (Канада, Аржентина, Дания, Финландия, Швеция, Франция, Италия, Испания, Полша, Китай, Япония, Южна Африка), като най-бърз е растежът в Ирландия, Индия, Мексико, Южна Корея. Абсолютно равномерен е темпът на изменение на щастието в Швейцария и Норвегия, а намаляващ – в четири държави – Австрия, Белгия, Великобритания, Германия. Изводът, който правят изследователите, е, че няма универсален модел; върху националните модели оказват влияние множество специфични фактори. Все пак в дългосрочен период е налице тенденция към повишаване на щастието, а в краткосрочни периоди то варира във връзка с бизнес цикъла.

¹ A. Atkinson, E. Marlier, B. Nolan. Indicators and Targets for Social Inclusion in the European Union, JCMS 2004, Volume 42. Number 1. pp. 47-75.

² В изготвения от Министерството на труда и социалната политика "Национален доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване на Република България за периода 2006 – 2008 година" се следва тази методология и анализът е осъществен по съответните показатели.

³ Някои автори използват двете понятия като синонимни, други настояват, че благосъстоянието е обективна характеристика на количеството и качеството на благата, с които индивидите разполагат за задоволяване главно на материалните потребности, докато субективното благоденствие е оценката, която те дават за степента на цялостното удовлетворение от живота. Виж още: Ada Ferreri-i-Carbonel, Subjective Questions to Measure Welfare and Well-being, Tinbergen Institute Discussion Paper. TI 2002 – 020/3; Avner Offer, Economic Welfare Measurement and Human Well-Being, University of Oxford Discussion Paper in Economic and Social History, No 34, 2000.

Методите за получаване на информация са изцяло различни от тези при разглежданите вече подходи на база обективните данни за отделни страни от условията на живот. Чрез анкетни проучвания индивидите сами оценяват своето положение съобразно предложена степенна скала. Обобщените данни позволяват сравнения за отделни страни и периоди, както и търсенето на връзки и зависимости с промените в показателите за икономическо благоденствие. Върху субективните оценки оказва въздействие ценностната система и редица личностни, социални и национални особености. Всяко общество има изградени представи за прогреса и най-често се сравняват сегашното положение с това на предходните поколения. Редица изследвания в развитите страни водят до извода за слаби промени в субективното благоденствие в сравнение с динамиката на показателите за икономически растеж.

Широко разпространено сред представителите на икономическата наука е вярването, че тези оценки не представляват интерес за техните изследвания, които се базират изцяло на обективните статистически данни. Проблемът има значително по-дълбоки методологически аспекти и се свежда в крайна сметка до различия в подходите, предопределени от предмета на икономиката, психологията или социологията. Ако за един по-ранен етап на развитие на изследванията е характерен стремеж към консервативно следване на тесните рамки на предмета на всяка една от науките (водещо според някои автори до взаимно игнориране на получените резултати), то на съвременния етап се очертава тенденция на заимстване на подходи и методи в търсене на непротиворечива интерпретация на данните. Едно от най-ярките доказателства за това е продължаващата от 60-те години на миналия век до сега дискусия относно влиянието на икономическите променливи върху удовлетворението от живота и щастието.

Връзката между равнището и динамиката на доходите (а в по-широк смисъл материалните условия на живот) и субективното благоденствие (щастие) е една от най-коментираните в съвременните икономически изследвания¹. Нейното измерване дава възможност за оценка на индивидуалната полезност и за конструиране на агрегираната функция на общественото благосъстояние, нещо, в което представители от старата школа на икономиката на благосъстоянието дълбоко се съмняват. В методологически план тук се отдава по-голямо значение на полезността, отколкото в традиционните икономически изследвания. Идеята, че щастието е важно, не е нова – още Дж. Бентам посочва, че цел на политиката е да максимизира щастието на нацията.

¹ Някои икономисти определят изследването на щастието като обособена предметна област на икономикса (Happiness economics). Целта на икономикса на щастието е да определи източниците, от които хората получават благосъстоянието си. Чрез комбиниране на икономически и психологически методи и техники се търси връзката между щастието (удовлетворението от живота) и равнището и динамиката на макроикономическите променливи (доходи, заетост, инфлация, бюджет). За повече информация виж: Rafael Di Tella, Robert J. MacCulloch, Andrew J. Oswald (2001). The Macroeconomics of Happiness, Warwick Economic Research Papers, No 615; Diener, Edward (1984). Subjective Well-Being, Psychological Bulletin, 93, 542-575; B.M.S. van Praag, P. Frijters, A. Ferrer-i-Carbonell, The Anatomy of Subjective Well – Being, Tinbergen Institute Discussion Paper, TI 2002-022/3; Bruno S. Frey, Alois Stutzer, Should National Happiness be Maximized?, CREMA Working Paper No. 2006 – 26 и други.

Основният икономически въпрос тук е как доходът и потреблението се отразяват върху индивидуалното благоденствие. В по-голямата си част икономистите считат, че тази връзка е позитивна. Изследване за Германия (Stutzer, Frey, 2000) показва корелация между реалния еквивалентен доход на домакинствата за година по децилни групи и степента на удовлетворението от живота. Между лицата от първата (с най-нисък доход) и десетата (с най-висок доход) децилна група разликата в удовлетворението от живота е 1,06 пункта. Но дали това съотношение е валидно в сравнителен аспект за по-дълги периоди от време? Сравнителни изследвания за по-дълги периоди показват, че връзката между прираста на дохода и удовлетворението от живота (щастие) не е линейна. След Втората световна война реалният доход в много страни от Западна Европа нараства бързо, но субективното благоденствие на населението не се променя чувствително. Тази констатация е известна като "парадокс на Йистърлин (Easterlin Paradox)"¹, според който при нарастване на реалния доход щастие остава постоянна величина. Това дава основание на някои изследователи да атакуват връзката между доходи (а в по-широк смисъл и богатство) и субективно благоденствие.

В свое изследване от 2005 г. неправителствената организация Pew Research Center си поставя за цел да установи относителния дял на щастливите хора според дохода в семейството². Резултатите от проучването показват, че: почти половината от тези, които имат годишен доход над 100 000\$, заявяват, че са много щастливи; много щастливите сред семействата с годишен доход между 75 000 и 100 000\$ са 38%; с доход между 30 000 и 75 000\$ са 33%, а с доход под 30 000\$ са 24%. Наред с това изследването показва, че по-висок процент на много щастливи хора има сред тези в отлично здраве, с по-висока степен на образование, със семейство и др. В същото време тенденциите в дългосрочен период (изследвания на General Social Survey) са за непроменящо се съотношение по оценка за щастие и равнището на дохода.

Не може да се отрича, че субективното благоденствие зависи и от други фактори – възраст, здравен статус, сигурност, социални контакти, политически свободи, жизнена перспектива и т.н. Връзката "доход – субективно благосъстояние" се изследва при равни други условия, което позволява да се открие субективното възприятие на този фактор и да се оцени неговият принос за индивидуалното благосъстояние. Тази оценка е повлияна неизбежно от социални сравнения с дохода и благосъстоянието на другите и носи отпечатъка на степента на развитие на потребностите. При такива сравнения се оценява не абсолютният, а относителният доход, хипотезата за който е формулирана и иконометрично тествана от Дюзенбери (Duesenberry, 1949). Възприемането на новото равнище на дохода се базира върху предходното му равнище. Нарастването на дохода повишава благосъстоянието, но хората се адаптират бързо към новото му равнище и така всеки допълнителен прираст носи намаляващо допълнително удовлетворение на потребностите.

¹ Easterlin, 1974, Does Economic Growth Improve the Human Lot? Some Empirical Evidence. In: Paul A. David and Melvin W. Reder (eds). Nations and Households in Economic Growth: Essays in Honour of Moses Abramowitz. New York and London: Academic Press: 89-125.

² На <http://pewsocialtrends.org/pubs/301>

Освен това, видът на връзката зависи изключително много от изходното равнище на дохода и достигнатата степен на задоволеност на потребностите на индивида. Възприемането на новия доход се базира върху предходното му равнище. Неслучайно изследванията показват, че в бедни страни и между бедни хора корелацията "доход – субективно благоденствие" е по-висока, отколкото в богати страни и между богати хора. Така оценката за субективното благоденствие се оформя на базата на: (1) субективния доход, т.е. дохода, който индивидите считат за адекватен на техните потребности (тук се включват не само низшите, но и висшите потребности); (2) социални сравнения с дохода и благосъстоянието на другите, т.е. позицията на индивида в обществото или в групата, към която принадлежи; (3) ситуацията в миналото и бързината на адаптиране към новото равнище на дохода.

Между разгледаните четири алтернативни подхода и съответстващите им показатели за измерване на благосъстоянието има различия, но има и нещо общо – признаването на недостатъчността на конвенционалните икономически показатели за богатството и опитът те да бъдат коригирани и адаптирани към измеренията на *устойчивото развитие* и на *човешкото развитие*. Търсенето на комплексни показатели обединява икономическия, екологическия и социалния аспект на благосъстоянието. Настоящото поставяне на нови изисквания към политическия и икономическия дневен ред подсказва, че целта вече не е само високо материално благополучие на всяка цена, а постигане на *устойчиво благосъстояние*. Тези изисквания могат да се представят в следните насоки:

Първо, да се постига нарастване на днешното благосъстояние без това да намалява възможностите за постигане на благосъстояние на бъдещите поколения (принцип на междугенерационно равенство). В цената на растежа трябва да се включи изхабяването на природния капитал с висок дисконтен фактор, а пазарът да бъде подпомогнат да го отчете чрез цените. Така ще се създадат икономически стимули за технологии, които щадят природата. Икономически растеж, който е за сметка на необратим процес на влошаване на общите жизнени условия, противоречи на този принцип. Тази идея има и политически измерения. Когато БВП нараства, политическата класа извлича дивидент, а когато той намалява или проявява тенденция към задържане – предизвиква недоволство и опасност от политически промени. Поради това съществува опасност политиките да се насочват приоритетно към създаване на условия за повишаване на материалното благосъстояние в рамките на продължителността на мандата, без оглед на социалната цена и на външните разходи за амортизиране на околната среда.

Второ, нарастването на днешното благосъстояние да бъде за всички, а разпределението на богатата да не се подчинява единствено на пазарни критерии (принцип на вътрешно генерационно равенство). Вторият аспект на проблема е свързан с разпределението на благосъстоянието между отделните групи в обществото, а в глобален план – между страните и регионите. Нарастването на общото богатство, което не води до подобряване на положението на всички групи в обществото, противоречи на този принцип. Бедността е предпоставка и резултат от социалното изключване – явление, към което приоритетно трябва да се насочат усилията на съответните институции.

Все пак *основните показатели за благосъстояние* са икономическите, доколкото дават представа за стандарта на живот в дадена страна. Същите следва да се разглеждат на три равнища: (1) общи макроикономически предпоставки (БВП, структура по компоненти на крайно използване, заетост, производителност, бюджетна позиция); (2) равнище и структура на доходите, разходите и потреблението (от частни и публични източници) на домакинствата; (3) условия на живот (жилища, обзавеждане, инфраструктура, условия за отдих и развлечения и т.н.¹ Чрез тях се получава представа за възможностите на частния и публичен сектор да задоволяват базисни жизнени потребности. Без да се подценяват, субективните измерения на благосъстоянието трябва да се разглеждат във връзка с обективните условия на живот, те допълват сложната картина на достигнатата степен на удовлетворение на потребностите, включително като показват "маржа" между двете. Това е не са само индикации за обществените нагласи, а и ориентир при определяне на приоритетите в политиката.

Основният извод е, че поради проблеми от методологически и методически характер, конструирането на един комплексен измерител на благосъстоянието в цялото му богатство на елементи и в сложната връзка между количествени и качествени страни е трудно постижимо. Към всяко едно от представените по-горе предложения могат да се отправят критики за непълнота или предпочитания съобразно подхода на изследователите. Но фактът, че последните години в развитите страни е налице активна дискусия и интензифициране на усилията в тази насока, показва, че същите тези проблеми стоят за решаване и при нашите условия, въпреки различията в степента на икономическо развитие в сравнение с други държави и като цяло – в сравнение със средното равнище на членуващите в Европейския съюз.

3. МАКРОИКОНОМИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА НАРАСТВАНЕ НА БЛАГОСЪСТОЯНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Равнището и динамиката на БВП на човек от населението са приети за основен икономически показател на благосъстоянието на населението в дадена страна и база за сравнителни анализи в международен аспект. Дори когато се третира като предпоставка (или условие) за благосъстояние, същите не могат да бъдат пренебрегвани, защото те отразяват достигната степен на развитие на производителността на ресурсите в дадена страна, нейната конкурентоспособност и потенциал за осъществяване на текущо потребление и инвестиране в бъдещото развитие.

Известно е, че трансформационните процеси засягат основата на икономическия строй и са съпроводени от спад в деловата активност, а структурните реформи пре-моделират отрасловото и регионално развитие. Продължителността и цикличността на тези процеси у нас (причините за които не са обект на този анализ) наложиха

¹ Според възприетата от Евростат методика условията на живот и благосъстоянието се изследват чрез три групи индикатори: разходи за потребление на частните домакинства; доходи и условия на живот; социална защита. Те, от своя страна, са представени от множество показатели, за голяма част от които данните за България са само за 2005 година или такива липсват.

своя отпечатък върху всички параметри на благосъстоянието. Свиването на БВП за периода 1990 – 1997 година и бавното му възстановяване на равнището при старта на реформите обуслови още по-дълбок спад в жизнения стандарт и още по-бавен подем, който не позволява реалните доходи все още да достигнат предреформеното си равнище. Ако БВП го достига през 2006 г., то реалните доходи на населението, въпреки номиналния си растеж, все още не достигат равнището си от 1995 г. Големият срив от периода до 1997 г. не може да бъде изцяло преодолян вече десет години, а понастоящем се наслагва влиянието на нови фактори от регионален и глобален характер.

За България ограничаващ фактор са неблагоприятните демографски съотношения и последиците от тях за задоволяване на производствените потребности, състоянието на отделни сфери от публичния сектор, социално-осигурителните фондове и други. Отрицателният естествен прираст в комбинация с изходящия миграционен поток влошава показателя за възрастова зависимост (население над 65 години като процент от населението на възраст 15 – 64 години), която по прогнозни разчети на Евростат ще бъде 25,6% през 2010 година и ще достигне 60,9% през 2050 г. Въпреки безспорните постижения в преодоляването на безработицата, под средния за държавите членки на ЕС е коефициентът на заетост, като през последната година темпът на неговото изменение се е ускорил.

Таблица 1

Коефициент на заетост (15 – 64 г.) и коефициент на безработица

	2000	2005	2006	2007
<i>Коефициент на заетост</i>				
ЕС-27	62.2	63.5	64.5	65.4
България	50.4	55.8	58.6	61.7
<i>Коефициент на безработица</i>				
ЕС-27	8.7	8.9	8.1	7.1
България	16.4	10.1	9.0	6.9

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., pp.207, 220. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

Лисабонската стратегия предвижда до 2010 година заетостта да достигне средно 70%, т.е., ако запазим сегашния темп на нарастване на заетостта с 3% годишно, в посочения срок може да се доближим до тази норма. Неблагоприятен е и повишият относителен дял на продължително безработните лица – 55.8% от всички безработни, или коефициент на продължителна безработица 5%, от които повечето с основно и по-ниско образование; но обнадеждаващ е фактът, че за последните седем години той е намалял чувствително¹

В икономиката ни вече има индикации, че не може да се разчита на човешките ресурси като екстензивен фактор на растежа. Недостигът на работна сила би могъл

¹ България. Социално-икономическо развитие 2006, НСИ, С., 2007, с. 30-31.

да се преодолее временно чрез механизмите на отворения пазар, но главният проблем е и ще продължава да бъде достигането на висока производителност. В това отношение данните показват поддържането на сравнително високи, но недостатъчни темпове на нарастване на производителността.

Таблица 2

Производителност на труда на 1 зает (% на изменение)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
ЕС	2.17	0.99	0.86	0.93	1.85	0.92	1.44	1.24
България	0.47	4.86	4.26	1.99	3.95	3.45	2.88	3.25

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., p. 160. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

България има по-високи темпове на нарастване на производителността на труда в сравнение със средните за ЕС, но значително по-ниски от тези в Чешката Република, Естония, Латвия, Литва, Словения (между 6 и 8% годишно). Тогава не е учудващо, че тези държави поддържат и по-висок темп на нарастване на БВП, което се отразява върху динамиката на източниците за индивидуално и обществено благосъстояние.

В неблагоприятна позиция сме по отношение на промените в общото равнище на цените. Известни са историческите "постижения" на страната ни в тази област (от 1990 г. до 2008 г. индексът на потребителските цени надхвърля 384 615%), както и оздравителният ефект на Паричния съвет. След успокояване на инфлацията от 2004 година насам има отново процес на повишаване, една от причините за който се свързва с ефекта от очакваното и реализирано членство в ЕС.

Таблица 3

Средна годишна инфлация (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
ЕС	1.9	2.2	2.1	2.0	2.0	2.2	2.2	2.3
България	10.3	7.4	5.8	2.3	6.1	6.0	7.4	7.6*

* По данни на НСИ – 12.5%.

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., p.184. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

За последните 2 години инфлацията у нас е една от най-високите в ЕС (повисока има в Латвия – 10.1%) и е придружена от процес на изравняване със средното европейско ценово равнище (сега ценовото ни равнище е 46,0% от средното за ЕС-27). Това е обективен процес, за който не е от толкова голямо значение какъв е делът на вътрешните и на привнесените отвън фактори. Важното е, че при пазарни условия цените се определят свободно, а дори там, където очевидно няма конкурентни условия (монополните отрасли), държавата разполага с възможности за из-

вестно забавяне на процесите с цел по-безболезнена адаптация на доходите и покупателната им способност. Но директна намеса в механизма на пазарното ценообразуване не е възможна и тук няма особено големи резерви за повишаване на благосъстоянието. Още повече, че един умерен инфлационен темп (в рамките на възприетите като ориентир за ЕС стойности) е органически обвързан с икономическия растеж.

Динамиката на основните макроикономически показатели след 1997 г. се оценява като показателна за ефекта от провежданите реформи. Същите могат да се интерпретират на базата на два подхода – като се сравнява постигнатото с предходното равнище за страната и като се сравнява със средните стойности за регионалната общност, към която принадлежим.

В следващата таблица са дадени динамични редове и съотношения по основния показател за икономическо развитие – БВП, и крайното му използване за целите на индивидуалното потребление и капиталобразуване.

Таблица 4

Динамика на БВП, крайните потребителски разходи на домакинствата и бруто капиталобразуването

Показатели	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
БВП/човек от насел. (в евро по пазарни цени) - в % от ЕС-25	1400 8	1500 8	1700 8	1900 9	2100 10	2300 10	2600 11	2800 12	3300 13	3800 14	4300* 16*	4900* 17*
БВП/човек от насел. (в СПС) - в % от ЕС-25	4600 26	4800 26	5300 27	5800 28	6300 30	6700 31	7300 32	7900 34	8600 35	9500 37	10100* 38*	11000* -
Изменение на БВП (% спрямо предх. година)	4.0	2.3	5.4	4.1	4.5	5.0	6.6	6.2	6.3	6.2	5.8*	5.6*
Крайни потреб. разходи на домакинствата (в евро на лице) - в % от ЕС-25	900 8.2	1100 8.8	1200 9.3	1300 10.2	1500 11.1	1600 11.8	1800 12.5	2000 13.4	2300 14.7	2600 15.8	- 17.3*	- 18.5*

Продължение

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Крайни потреб. раз- ходи на до- макинствата (в СПС) - в % от ЕС-25	3100 27.4	3400 28.9	3600 29.5	4000 30.9	4500 33.6	4700 35.2	5000 36.1	5500 37.8	6100 39.2	6500 40.4	- 41.0*	- -
Изменение на крайни потреб. раз- ходи на до- макинствата (на лице в % спрямо предх. година)	- 2.8	9.6	4.3	5.2	7.2	5.4	5.9	6.1	9.5	5.3	-	-
Бруто капи- талообразу- ване (в СПС) - в % от ЕС-25	800 20.9	900 22.0	1000 22.8	1200 28.2	1300 29.9	1500 34.5	1700 37.6	2200 46.8	2700 53.1	3500 62.2	3800* 64.1*	4200* -

*прогноза

Източник: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

Приведените данни припомнят истината за дистанцията на страната ни от средното равнище на производство в държавите, които са членки на ЕС преди нас. Постигнатите високи темпове на икономически растеж се оценяват като бавни от гледна точка на конвергентните цели¹. Това лимитира възможностите за ръст както в общото, така и в индивидуалното благосъстояние. Кумулативният растеж на БВП за периода 1997 – 2007 г. е 50,6%, а на крайните разходи за потребление на лице от домакинство – 46,2%, като за последните две отчетни години първият нараства общо с 12,5%, а вторите – с 14,8%. Сравнението на двата показателя като относителен дял от аналогичните за ЕС25 показва, че потребителските разходи на лице от домакинство достигат за 2007 година 40,4% от тях (по СПС), а БВП на човек от населението достига 37%. Прогнозните разчети са за запазване на разлика от 3 пункта.

Факт е обаче, че относителният дял и темповете на нарастване на бруто капиталобразуването са забележително по-високи от тези на крайното потребление и в

¹ Дори в най-оптимистичния прогнозен сценарий за растеж на БВП средното му равнище за ЕС-15 може да бъде достигнато през 2040 година. Виж: Икономиката на България и Европейския съюз. Догонващо икономическо развитие – стратегия и реалности, Икономически институт на БАН и Фондация "Фридрих Еберт", Изд. БАН, С., 2006.

частност – на крайните потребителски разходи на домакинствата. За последните четири години техният ръст е общо 73,2%, а само за 2007 г. в сравнение с предходната – 21,7%, при което относителния им дял в БВП вече достига 36,8%, а отнесени към средното равнище за ЕС-25 те са 62,2% с прогноза за нарастване през следващите години.¹ Очевидно е, че инвестиционната активност е генератор на растежа, което се приема като закономерно в условията на експанзия. Потреблението по-скоро следва общия темп на изменение на БВП, като по-бавно (отколкото бруто капиталотообразуването) се доближава до средните за общността стойности. В известен смисъл потреблението е подчинено на инвестициите, усилващите ефекти на растежа се проявяват по-отчетливо в производните инвестиции, отколкото в потреблението.

Това се доказва и от структурата на БВП по разходни компоненти, данни за които се привеждат в следващата таблица.

Таблица 5

Разходни компоненти като % от БВП за 2006 г.

	Крайно частно потребление	Крайно потребление на държавата	Бруто капиталотообразуване	Външен баланс на стоки и услуги
ЕС	57,8	20.8	21.1	0.2
България	70.4	16.6	31.7	- 18.8

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., p.163. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

В сравнение с останалите държави от ЕС разходите за крайно частно потребление имат най-висок относителен дял в БВП; тези за крайно потребление на държавата са едни от най-ниските, а на бруто капиталотообразуването са едни от най-високите. Това потвърждава тезата за приоритетното значение на инвестиционната активност, която създава предпоставките за благосъстояние, но чрез трансформация в доходи и разпределението им към съответните получатели от частния и публичния сектор. Анализът по разходни компоненти се допълва от този по доходни компоненти, които насочват вниманието към участващите в този процес субекти.

Таблица 6

Доходни компоненти като % от БВП за 2006 г.

	Компенсации на наетите	Заплати и надници	Социално-осиг. вноски от работодателите	Бруто опериращ излишък и смесен доход	Данъци върху производството и вноса минус субсидии
ЕС	48.7	38.4	10.3	38.9	12.4
България	32.3	26.2	6.2	49.1	18.6

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., p.164. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

¹ По данни от: Статистически справочник 2008, НСИ, 2008, с. 216-217.

Компенсациите на наетите лица у нас като цяло имат по-нисък относителен дял в доходната сметка на БВП – разлика от 16,4 пункта, а основният ѝ елемент – заплати и надниците (включващ работна заплата в стойност и натура и всички доплащания съгласно трудовото законодателство), се различава с 12,2 пункта. Вижда се, че относителният дял на социално осигурителните вноски в рамките на компенсацията на наетите също има по-нисък относителен дял. За сметка на това, бруто опериращият излишък и смесеният доход се доближават до половината от БВП според този подход. Този показател измерва резултата от производствената дейност на стопанските единици (освен елемента печалба, съдържа и доходи на некорпорирания сектор). Съотношенията косвено показват по-слабата позиция на труда в сравнение с другите производствени фактори, включително в сравнение с държавата като участник в разпределението и преразпределението на дохода.

Данните от Таблица 3 показват още нещо – българската държава е с по-скромно (в сравнение с другите от ЕС) участие в крайното използване на БВП. Общо за държавни разходи тя отделя по-малко и като абсолютен размер, и като относителен дял, което е продиктувано от избрания модел (тук не коментираме кой го е избрал и при какви ограничения). Известно е, че вече 10 години в тази сфера по необходимост се провежда рестриктивна политика (в отделни години – по-строга, в други – по-умерена), резултат от която е формирането в последните 4 години на бюджетен излишък на фона на продължаващи (средно намаляващи, а за някои страни задълбочаващи се) бюджетни дефицити в ЕС. Към постиженията във фискалната сфера се отнася и намалението на brutния държавен дълг под 20% от БВП (в ЕС27 средно той е 58,7% от БВП).

Таблица 7

Бюджетен излишък/дефицит (в % от БВП)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
ЕС-27	- 1.4	- 2.5	- 3.1	- 2.8	-2.5	- 1.4	-0.9
България	0.4	- 1.0	- 0.5	1.4*	1.8*	3.0*	3.4*

*По данни на НСИ: за 2004 – 1.7; 2005 – 3.1; 2006 – 3.5; 2007 – 3.5

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., p.180. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

Наличието на бюджетен излишък в макроикономически контекст е гаранция срещу неблагоприятна конюнктура; от гледна точка на приходната част на бюджета е доказателство за ефективна данъчна политика, но по отношение на вътрешната структура на разходите – спестени от планирано недофинансиране средства. Защото, както се вижда от данните в следващата таблица, на фона на стабилната бюджетна позиция и добрите дългови показатели, делът на държавните разходи в БВП в сравнение със средните показатели за ЕС е значително по-нисък. Известно е, че държавните разходи са показателни за ресурсите, с които се осигуряват публичните услуги и социалните трансфери и се формира благосъстоянието както на обществе-

но, така и на индивидуално равнище (за някои от случаите това са единствени източници на благосъстояние).

Таблица 8

Държавни разходи в България и ЕС-27

	2002	2003	2004	2005	2006	2007
<i>В евро на човек от населението</i>						
ЕС-27	9 562	9 797	10 136	10 544	10 951	11 392
България	845	918	1 018	1 111	1 193	1 421
<i>В % от БВП</i>						
ЕС	46.8	47.4	46.8	46.9	46.3	45.8
България	40.3	40.3	39.7	39.2	36.4	37.8

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., p.169. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

Държавните разходи в България понастоящем са около 12,5% от средното им равнище в ЕС, при което това съотношение се е повишило с около 4 пункта в сравнение с 2002 година (тогава те са били 8,8% от тях). В сравнение с промяната в аналогичното съотношение по показател БВП (виж Таблица 3), те по-бавно се конвертират към средното европейско равнище, което рефлектира и в отклонения по отношение на структурните им компоненти във връзка с изпълнение на основните им функции. Без да се подценява значението на общодържавните разходи или тези за отбрана и сигурност, икономически дейности и услуги, пряко отношение към благосъстоянието имат социалните разходи (разходи за социална защита, здравеопазване, образование, отдых и култура).

Таблица 9

Относителен дял на социалните разходи в БВП (в % за 2006 г.)

<i>Видове социални разходи</i>	<i>България</i>	<i>ЕС-27</i>
Здравеопазване	4.2	6.4
Образование	4.2	5.2
Почивно дело, култура, религия	0.8	1.0
Социално осигуряване, подпомагане и грижи	13.0	18.7
<i>Общо</i>	22.2	31.3

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., p.172. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

Разходите за здравеопазване и образование у нас имат един от най-ниските относителни дялове в сравнение със средното равнище за общността и особено в сравнение с някои от най-развитите държави, в които разходите за образование са

между 6% и 7% от БВП, а тези за здравеопазване надхвърлят 7% (за Швеция, Дания, но също и за Португалия, Естония и Латвия). Различия има и по отношение на разходите за социално осигуряване, подпомагане и грижи, чийто дял в БВП у нас е с 5 пункта по-нисък от средния за ЕС, а в сравнение с някои страни (Люксембург, Швеция) дистанцията е още по-голяма, тъй като при тях разходите за социална защита надхвърлят 25% от бюджетите им ¹. В по-нататъшния анализ ще се върнем към този вид бюджетни разходи по отделни разновидности, които дават представа за източниците на доходи и жизнени средства за определени категории от населението.

В приходната страна на бюджета основно значение имат данъците, а начинът по който законодателно е разпределена данъчната тежест показва как се съчетават стимулиращата и преразпределителната им функция. Въпреки напредналия процес на данъчна хармонизация, в тази сфера има съществени различия.

Таблица 10

Разпределение на данъчната тежест

Вид данъци	В % от БВП			В % от общо данъци
	2000	2005	2006	2006
<i>Върху потреблението</i>				
България	14.4	18.1	18.9	54.8
ЕС-27	11.4	11.1	11.1	27.8
<i>Върху труда</i>				
България	13.5	11.6	10.0	29.1
ЕС-27	20.4	19.5	19.6	49.1
<i>Върху капитала</i>				
България	5.3	5.6	6.3	18.2
ЕС-27	9.0	8.8	9.4	23.4

Източник: European Economic statistics, 2008 edition, Eurostat statistical books., pp.177, 178, 179. На: <http://www.europa.eu.int/comm/eurostat>

Основната тежест на данъчното облагане у нас пада върху потребителите, докато в ЕС – върху труда, а в разглеждания период техният относителен дял в БВП е нараснал. Намалял е относителният дял на приходите от данъци върху труда. Както е известно, данъчната ставка върху доходите на физическите лица е най-ниска в рамките на ЕС, където за някои държави тя надвишава 50% (Дания, Швеция). Данъчната тежест върху капитала е по-ниска от тази върху труда. Освен ниски данъчни ставки, бизнесът ползва и други данъчни преференции. Очевидно е, че в самия модел на данъчно облагане е заложена идеята за преимуществено използване на косвени данъци (тежестта е за всички потребители) и ниски преки данъци, особено за бизнеса. В неокласически дух стимулиращата функция на данъците е предпочетена пред преразпределителната, което означава, че те не са фактор за корекции по

¹ Eurostat, Statistics in focus. Economy and Finance, 11/2006.

посока на справедливото (от социална гледна точка) разпределение. Нещо повече – т.н. "плосък данък" е в ущърб на ниските доходи и налага компенсации, чийто изкривяващ ефект може да се окаже по-голям, отколкото този на прогресивното данъчно облагане.

4. ТЕНДЕНЦИИ В ДОХОДИТЕ, РАЗХОДИТЕ И ПОТРЕБЛЕНИЕТО В БЪЛГАРИЯ

Доходите на населението са основен източник на средства за задоволяване на потребностите и показател за изменения в неговото благосъстояние. Тяхното равнище и динамика закономерно (би трябвало да) следват равнището и динамиката на брутният вътрешен продукт и националния доход. Те са не само резултат от разпределителни процеси, но и реализация на цяла съвкупност от производствени връзки, свързани със собствеността върху ресурсите, тяхната производителност, възвращаемост и пазарни цени. Но наред с това доходите отразяват и по-широк кръг обществени отношения, включително политическите приоритети и проведените в тази насока мероприятия.

Връзката между динамиката на националното производство и крайните доходи се опосредства от разпределителни и преразпределителни процеси, върху които налага отпечатък политическият модел и политическият бизнес цикъл. В този смисъл сравнението на реалното изменение на общия доход (и два от източниците му с най-висок относителен дял) и паричния потребителски разход с промените във физическия обем на БВП за последните 11 години би показало степента, в която динамиката на БВП се пренася на равнище на отделните потребителски единици – домакинствата.

Таблица 11

Индекси на реално изменение на физическия обем на БВП, доходите и разходите на домакинствата (при база 1995=100)

Години	Индекси на физическия обем на БВП	Индекси на реалното изменение на общия доход на лице от домакинство			Индекси на реалното изменение на средната месечна заплата	Индекси на реалното изменение на средната месечна пенсия	Индекси на реалното изменение на паричния потреб. разход на лице от домакинство
		Общо	От работна заплата	От пенсия			
1	2	3	4	5	6	7	8
1995	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
1996	90.6	68.9	71.7	78.2	81.2	78.9	81.5
1997	85.5	59.9	59.7	66.2	67.7	60.1	59.8
1998	88.9	80.3	84.8	96.6	81.7	84.4	84.6
1999	91.0	82.1	90.5	100.9	87.3	88.7	92.7
2000	95.9	78.0	79.8	115.9	88.6	103.8	89.5

Продължение

1	2	3	4	5	6	7	8
2001	99.8	73.3	76.7	120.8	88.1	103.4	88.3
2002	103.9	86.6	85.2	120.5	89.5	108.2	95.6
2003	108.8	90.7	95.6	129.8	92.5	114.3	101.4
2004	115.9	92.2	97.6	141.8	93.2	121.4	106.8
2005	122.7	92.3	105.9	142.1	98.5	124.8	111.9
2006	130.2	94.7	114.6	148.8	102.0	131.4	118.9

Източник: Социално-икономическо развитие на България 2006, НСИ, 2007, с. 113; Бюджети на домакинствата в Република България. Основни резултати 2006, НСИ, С., 2007, с. 13-15.

За разглеждания период могат да се отбележат следните тенденции:

Първо, реалното изменение на общия доход на лице от домакинството изостава с 35,5 пункта от динамиката на физическия обем на БВП, а тяхното равнище от 1995 г. все още не е достигнато. Най-силно влияние тук оказват промените в индекса на потребителските цени, който по официални данни на НСИ за този период е 5504,7%. Надхвърлянето на прогнозната инфлация за 2007 г. вероятно няма да позволи общия доход за тази година да достигне равнището от 1995 г. Реалното изменение на паричния разход на лице от домакинството в известна степен компенсира това изоставане, но и неговите темпове са по-ниски от тези на нарастване на физическия обем на БВП. Различията в динамиката на икономическия показател за благосъстояние на макро и паричните индикатори на микроравнище трябва да са обект на специално изследване, тъй като причините за това са както в процесите на разпределение на първичните доходи, така и в преразпределението им, което трябва да осигури ресурси и за публичния сектор. Ясно е, че е невъзможно целият прираст на БВП да се транслира като прираст на доходите на населението, а когато има повишена инвестиционна активност на частния сектор и приоритетни за задоволяване общи потребности, остава очакването, че те също допринасят по определен начин за благосъстоянието.

Второ, изменението на основния източник на доходи на домакинствата – работната заплата (относителен дял в общия доход е вече 48,8%), е бавно, поради което тя достига равнището си от 1995 г. през 2004 – 2005 година. В сравнение с базисния период, нейният ръст е само с около 15%. Реалното изменение на средната работна заплата едва през 2006 година позволява да се достигне равнището ѝ от базисната година. Това показва, че има диспропорция между растежа на производителността и нарастването на работната заплата. Ако брутната добавена стойност на един зает в индустрията за последните десет години нараства с повече от 50%, то средната работна заплата едва достига изходното си равнище, а като цяло компенсациите на наетите лица запазват относителен дял в БВП от около 33% – 34%, кое-

то е значително по-малко от аналогичния показател средно за страните от ЕС-25.¹ Доходите от труд са най-важния елемент от механизма, който пренася икономическия растеж на равнище на индивидуалното благосъстояние за заетите в частния и публичния сектор. За икономиката е здравословно производителността да нараства по-бързо от работната заплата, но точното съотношение в темповете е колкото въпрос на пазарни механизми, толкова и проблем на политическо регулиране, още повече като се знае, че в самия модел са заложили неконкурентни предимства за определени групи.

Трето, темпът на изменението на доходите от пенсии (пенсиите са 22,7% от общия доход на домакинствата) изпреварва този на БВП с 18, 6 пункта, което позволява те да достигнат базисното си равнище още през 1999 година. Общо за разглеждания период реалното изменение на дохода от пенсии е близо 50%-но. Преимущественото нарастване на този вид социалните плащания се вижда и от темповете на изменение на средния размер на пенсията, които единствени догонват тези на изменение на физическия обем на БВП. Едно от логичните обяснения е ниският размер на пенсиите и преобладаваща сред тази група липса на алтернативи за доходи от други източници, но не бива да се подценява и факта, че обхвата на получатели на доход от този източник по демографски причини е голям (към 31.12.2007 г. броят на пенсионерите е 2 233 697 души) и ще продължава да нараства.

Доходите от социални трансфери заемат около 25% в структурата на общия доход на домакинствата, като за някои от тях, например тези без заети лица и домакинствата на пенсионери, този относителен дял е около 65%.² Следователно бюджетът играе изключително важна роля за осигуряване на доходи (и други условия) на определени категории от населението, чието благосъстояние е зависимо от изградената система за социална сигурност. Този трансфер има за източник удържки от благосъстоянието на икономически активните, а в по-широк смисъл е елемент на обществен договор. Като цяло, преразпределените чрез бюджета средства за пенсии, помощи и обезщетения (а това са основни разходи за социална защита) имат висок относителен дял общо в разходите му, но постепенно намаляващ относителен дял в БВП.

Таблица 12

Разходи за социална защита в България за периода 2000-2007 г.
(в млн. лв. и в % от БВП)

Вид на разходите	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Пенсии	2511.1	2676.5	2917.5	3133.3	3514.6	3771.5	4203.8	4675.5
– в % от БВП	9.38	9.00	9.02	9.07	9.18	8.99	8.56	8.27

¹ Статистически справочник, 2008, НСИ, С., 2008, с. 214; Виж и анализа в "България в контурите на трудова Европа 2007", Европейски профсъюзен институт, КНСБ, ИССИ с. 55 -56.

² Изчислено по: Бюджети на домакинствата в Република България 2007, С., НСИ, 2008, с. 48, 104, 126.

Продължение

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Помощи и обезщетения – в % от БВП	852.6 3.18	1487.2 5.00	1756.5 5.43	1970.0 5.70	1794.2 4.68	2070.8 4.93	2442.5 4.98	2659.2 4.70
Стипендии	27.9	37.2	41.0	45.4	46.0	46.3	46.6	47.7
Общо – в % от БВП	3391.6 12.68	4200.9 14.14	4715.0 14.55	5148.7 14.87	5354.8 13.79	5888.6 13.76	6692.9 13.63	7382.4 13.06

Изчислено по: Статистически справочник, С., НСИ, 2004, стр.103, 210; Статистически справочник, С., НСИ, 2006, стр. 109, 206; Статистически справочник, С., НСИ, 2008, с. 113, 211.

Данните показват, че номиналният размер на разходите за социална защита в трите им разновидности – пенсии, помощи и обезщетения и стипендии нараства, но след 2003 г., техният относителен дял в БВП намалява до 13%. По данни на Евростат, в България за социална защита на човек от населението се падат 1217 евро (по СПС), докато в ЕС – 6127 евро, т.е. финансовите ресурси за социална защита у нас са около 20% от тези в ЕС (при БВП на човек от населението вече доближаващ 40% от този в ЕС).

Посочената по-горе тенденция на намаляване на основните разходи за социална защита може да се обясни с: намаляване на потребностите от тях (допускане, което е валидно по-скоро за помощите и обезщетенията във връзка с повишената икономическа активност и намаляващата безработица) или (и) с поддържането на рестриктивни условия и правила за достъп, както и съдържан (по отношение на растежа на БВП) реален ръст на средния им размер. Последното предположение трябва да се отхвърли, доколкото данните показват, че за последните шест години средната пенсия е нараснала с 63%, а минималната социална пенсия с близо 50%. По-скоро е вярно, че изходната им база е ниска, а пестеливото им осъвременяване се ръководи от зададени строги бюджетни параметри, а не от ясни критерии и нормативи за необходимостта им и достатъчно равнище.¹ Така социалните плащания се оказват под размера на необходимите минимални жизнени средства, но същото, за съжаление, се отнася и средните стойности на трудовите доходи. Според анализи на синдикални организации, общият доход на лице от домакинство покрива около 60% от издръжката на живота.

Според възприетите методологични принципи, неделима част от анализа на доходите и разходите на населението е *степенна на неравенство* в тяхното разпределение. Идеалът за социално еднородно общество не може да се реализира, ако част от това общество не разполага с необходим минимум от жизнени средства, за да може да се възпроизвежда и реализира пълноценно.

¹ Определеният гарантиран минимален доход, който служи за основа при определянето на размера на социалните помощи, е далеч под границата на бедността (за 2007 г. – 152 лв.; за 2008 г. – 166 лв. месечно).

В периода на пазарна трансформация се създават предпоставки за имуществена, доходна и социална диференциация, която е свързана не само с пазарни закономерности, но и с пазарни и непазарни дефекти. Дали се потвърждава съществуващото виждане за висока доходна диференциация? Обикновено за нея се съди по няколко общоприети показатели – стойност на коефициента на Джини и степента на поляризация на доходите. Последният може да бъде изчислен в два варианта – като отношение на дохода на пета към този на първа квинтилна група или като отношение на дохода на десета към този на първа децилна група. Обектите могат да бъдат различни видове доходи, а също така и разходите на домакинствата. Данните от следващата таблица са твърде показателни в това отношение.

Таблица 13

Диференциация в доходите и разходите на домакинствата

Показатели	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Коефициент на Джини	0.310	0.317	0.342	0.324	0.339	0.316	0.304	0.307
Коефициенти на поляризация*:								
Общ доход		5.42	6.18	5.63	6.14	5.54	5.15	5.34
– средно на домакинство		9.47	10.46	9.38	10.42	8.76	7.89	8.55
– средно на лице от домакинство		3.12	2.91	2.89	3.40	2.06	3.17	3.46
Общ разход		5.45	4.93	4.82	5.76	4.79	4.86	5.55
– средно на домакинство								
– средно на лице от домакинство		61.1	54.7	53.4	56.2	53.2	53.1	52.1
Относителен дял на разходи за храна в общо разходи		35.4	33.6	31.2	27.1	30.1	29.0	27.1
– за I-ва децилна група								
– за X децилна група								

*Отношение на дохода (разхода) на X-та децилна група към дохода (разхода) на I-ва децилна група

Изчислено по: Бюджети на домакинствата в Република България, НСИ, С., 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007 години.

Според стойностите на коефициента на Джини, България може да бъде определена като страна с приблизително същата степен на неравенство, както средно в страните от ЕС25 (дори по-ниска, тъй като според Евростат коефициента на Джини у нас е 0,24). Един поглед към света ни класира сред държавите със средна степен на неравенство. Счита се, че стойност на показателя на Джини над 0,50 е висока и индикира значителна степен на неравенство в разпределението на дохода. Нито в една европейска страна този показател не надвишава 0,40, а за Австрия, Германия, Унгария, Финландия, Норвегия, Швеция, Дания, той е под 0,30. Следва

да се има пред вид, че за много от тях, този показател е повишил стойността си за последните 25 години, което показва, че има тенденция на повишаване на доходното неравенство, от която, навярно, България няма да направи изключение. Предпоставка за това има не само в икономическата позиция на отделните домакинства, но и в политиката на данъчно облагане, която изпълнява преимуществено стимулиращи функции предвид на въведената 10%-на ставка за данъчно облагане на доходите.

По стойностите на показателя за поляризация в общия доход отново може да се констатира средна степен, при уговорката, че тук има много по-голямо разнообразие сред държавите от ЕС-25, с които се сравняваме (изключваме крайните стойности над 20, характерни за някои африкански и латино-американски страни). Спрямо някои от тези държави (Великобритания, Латвия, Италия, Естония, Испания) поляризацията на общия доход на домакинство у нас е по-ниска; спрямо други (Франция, Швейцария) е почти една и съща; спрямо трети тя е по-висока (Австрия, Дания, Германия, Швеция, Норвегия, Финландия). А ако се използва коефициент на поляризация като съотношение на дохода на петата към първата квинтилна група, България е с по-нисък показател (4.0) от средния за ЕС25 (4.9).

По-точен е показателят за поляризация в дохода на лице от домакинство. Там се виждат години, в които разликата е повече от десет пъти и една тенденция на известно повишаване за последната отчетна година, която вероятно ще продължи и в бъдеще. Основание за последното твърдение дава опитът на другите държави от предпоследното разширяване на ЕС, в които за последните 6 години поляризацията се засилва. На практика е трудно да се определи оптимална стойност на поляризацията, така че е важно от какви позиции се сравняваме и с кого се сравняваме.

При нашите условия са важни и други аспекти на поляризацията – натрупани реални и финансови активи, които са потенциален източник на доходи, но за тях обикновено се дават обобщени данни (а не по доходни групи). От наличната информация в домакинските бюджети може да се констатира, че: приходите от собственост за най-богатите домакинства са 2% от общия им доход, докато за бедните – 0,1%; приходите от продажба на имущество за първите са 6,1% от общия им доход, а за вторите 0,2%; първите имат значително по-големи приходи от спестявания и съответно повече взети заеми и кредити (но и съответно по-големи разходи по погасяването им).

По данни на Евростат поляризацията по основни потребителски разходи (пети към първи квинтил) за България е 2,96 и е малко над средния показател за ЕС-25 – 2,76. Естествено е при използвания метод в горната таблица той да има по-високи стойности средно за домакинство и още по-високи – средно на лице от домакинство. Забелязва се, че поляризацията по разходи е по-ниска от тази по доходи. За ориентир в структурата на разходите в двете децилни групи взимаме относителния дял на разходите за храна, които показват още по-ясно големи различия, произтичащи от диференциацията в общия доход. Най-бедните 10% от населението у нас имат значително над средния процент разходи за храна (за 2007 година те са 37,5% средно на домакинство), който, въпреки намалението през последните години, все още надхвърля половината от общите разходи. Групата на домакинствата с най-висок доход значително е намалила относителния дял на разходите за храна и той се установява с 10 пункта под средния за страната показател. За сравнение може да се посочи, че в ЕС-25 разходите за

храна на първа квинтилна група са 20,1% от общо потребителските разходи, а тези на пета квинтилна група – 11,8% (разликата е около 8 процентни пункта), докато у нас за същите групи те са съответно 43,4% и 25,0% (разликата е 18,4 пункта).

Промяната в структурата на потребителските парични разходи допълва общата картина на разходите за осигуряване на индивидуално благосъстояние и разликите между групата на най-бедните и тази на най-богатите.

Таблица 14

Структура на потребителския паричен разход на домакинствата по групи разходи (средно на домакинство)

Групи разходи	1995 (%)	2000 (%)	2007 (%)	I-ва децилна група 2007 г.		X-та децилна група 2007 г.		Кое- фи- циент на поля- риза- ция*
				лева	%	лева	%	
<i>Потребителски паричен разход</i>	100.0	100.0	100.0	3646	100.0	10258	100.0	2.81
Храна и безалкохолни напитки	48.7	46.2	41.1	1955	53.6	3270	31.7	1.67
Алкохолни напитки и тютюневи изделия	4.9	4.5	5.5	258	7.1	465	4.5	1.80
Облекло и обувки	10.3	5.4	4.4	114	3.1	533	5.2	4.67
Жилища, вода, електроенергия и други горива	9.5	16.3	15.5	469	12.9	1580	15.4	3.37
Жилищно обзавеждане и поддържане на дома	6.0	3.8	4.7	111	3.1	731	7.1	6.59
Здравеопазване	2.6	4.9	5.8	143	3.9	579	5.6	4.05
Транспорт	8.7	6.9	8.3	260	7.1	1267	12.6	4.87
Съобщения	1.1	4.3	5.8	128	3.5	597	5.8	4.66
Свободно време, културен отдых и образование	4.2	4.3	4.5	74	2.0	663	6.5	8.96
Разнообразни стоки и услуги	4.0	4.3	4.4	134	3.7	573	5.6	4.28

* Изчислен като съотношение между паричния потребителски разход в лева на X-та децилна група и този на I-ва децилна група

Източник: Бюджети на домакинствата в Република България. Основни резултати, 2006, НСИ, С., 2007, с. 42; Бюджети на домакинствата 2007, НСИ, С., 2008, с. 51; с. 232.

Разликите в структурата на потребителските разходи на най-бедните и най-богатите, освен по коментирания вече относителен дял на разходите за храна, могат да се установят чрез изчисления коефициента на поляризация. За стоките от първа необходимост (към тях очевидно трябва да причислим и алкохола и цигарите) той има сравнително ниска стойност, което е в унисон с ниската доходна еластичност на търсенето им. За всички останали стокови групи коефициентът на поляризация е

над средния за потребителския паричен разход, като при разходите за жилищно обзавеждане и поддържане на дома, свободното време, отдиха и образованието е значително по-висок.

За период от 12 години са настъпили промени в структурата на потребителските разходи, всяка една от които може да се коментира от различни позиции. Като безспорно положителна тенденция може да се квалифицира намалението на относителния дял на разходите за храна, но не и намалението на тези за облекло и обувки, за жилищно обзавеждане и поддържане на дома. Нарастването на дела на разходите за жилище, вода, енергия се дължи и на ценови промени. Същото може да се каже и относно разходите за транспорт и съобщения, като тук има и ефект на богатството, изразяващ се в увеличаване на броя на личните превозни средства и средствата за комуникации. Само за последните три години са регистрирани над 900 000 пътнически автомобили, а индексът на обема на продажбите им при база 2000 година е най-висок сред тези за други стоки – 647,1; висок е и индексът на нарастване на продажбите на съобщителна техника – 399,7, както и на материалите за текущ ремонт на жилища, домакински уреди, оптика и фото принадлежности, компютърна техника. Към това трябва да се добави, че с около 40% на година нараства броят на въведените в експлоатация нови жилища.¹

Тези данни показват насоките, в които се подобрява жизненият стандарт, но трябва да се има пред вид, че повишената потребителска активност се дължи и на повишената кредитна активност на банковите и небанковите институции.

Таблица 15

Темп на изменение на депозитите и вземанията от населението

	2003	2004	2005	2006	2007
Депозити на населението	14.6	32.11	29.13	23.17	29.19
Вземания от населението	80.7	74.8	58.4	30.6	52.4
Вземания в % от депозитите	37.8	50.0	61.3	65.0	76.6

Източник: Статистически годишник, 2007, с. 220; Статистически справочник 2008, НСИ, С., 2008, с. 115.

На фона на нарастващия темп на изменение на депозитите на населението (безспорно доказателство за по-високо благосъстояние), нарастват интензивно и вземанията от него, а това са удръжки от бъдещи доходи. Натрупването на богатство е свързано с повишена задлъжнялост.

Структурата на потребителските разходи у нас продължава да се различава от усреднените за ЕС-25 характеристики, като по повечето от тях тези различия са неблагоприятни. Най-драстичната разлика е по отношение на разхода за храна – у нас той заема два пъти по-висок относителен дял в потребителските разходи главно поради ниското абсолютно равнище на доходите. Това е разход от първа жизнена необходимост, който предопределя начина на структуриране на останалите разхо-

¹ Статистически справочник 2008, НСИ, С., 2008, с. 152, 183.

ди. Доказателство за нерационална структура на потреблението е високият дял на разходите за алкохол и тютюневи изделия, който корелира с високите показатели за заболяемост.

Неоправдано висок относителен дял заемат разходите за комуникации (комуникациите са компонент на информационното общество) – два пъти по-висок дял от страните в ЕС. Обяснението би могло да се търси, от една страна, в нарасналите потребности от използване на съвременни комуникационни технологии от широки кръгове от населението. Относителният дял на разходите за комуникации в общо разходите у нас е два пъти по-висок от аналогичния показател средно за ЕС, което се дължи на различия в ценовите равнища. В ЕС за последните 7 години цените на комуникационните услуги са се намалили с повече от 20%, докато у нас, въпреки наличието на държавен регулаторен орган, те се задържат на високо и неконкурентно равнище. Нашият потребител купува най-скъпите услуги от телекомуникационните оператори и най-скъпите услуги за кабелна телевизия, но потребностите от тях са същите, както в ЕС.

Ако към разходите за храна се добавят тези за горива и енергия (обединява ги характерът на потребностите, които задоволяват, и ниската еластичност на търсенето на съответните стоки), се получава, че за задоволяване на базисни жизнени потребности българското домакинство харчи близо половината от дохода си, а средното европейско – не повече от една трета от тях.

Задържането на ниски равнища на дела на разходите за свободно време, културен отдих и образование (при положителни ценови промени) говори за намалено или сдържано потребление. Нарастването на дела на разходите за здравеопазване се дължи на реформите в системата и по-точно на източниците на финансиране, в които все по-активно се включва заплащането от страна на пациента.

По-ниският относителен дял на разходи за свободно време, култура и образование логично допълва картината на приоритетното задоволяване на първичните потребности. В условията на ниски доходни равнища, потребностите от по-висш характер имат подчинено значение, а еластичността на търсенето на стоки и услуги с културно предназначение е по-висока. Изследване на Евробарометър показва недвусмислено, че по степен на участие на населението в културни дейности България държи едно от последните места сред държавите от ЕС-27.

Като причина за стесняването на кръга на потребителите и честотата на ползване на културните блага и услуги може да се посочи закономерното навлизане на пазарните отношения в сферата на културата и повишаването на техните цени (въпреки, че същите са относително най-ниски в сравнение със средното равнище в ЕС). Но основното тук е цялостното реструктуриране на потребностите и потреблението под въздействие на срива в реалните доходи в годините на прехода и последващото им бавно нарастване. Последица от тази устойчива негативна тенденция е формирането на дисхармонична структура на благосъстоянието, която може да се възпроизведе към следващото поколение, дори ако то живее при по-добри материални условия.

Таблица 16

Граждани на ЕС-27, които участват в културни дейности (2007 г.)

<i>% от респондентите, които в последните 12 месеца поне веднъж са:</i>	ЕС-27	България	Място по ранг
Гледали/слушали културни предавания по телевизия/радио	78	72	26
Чели книги	71	58	24
Посетили исторически забележителности	54	30	27
Били на кино	51	22	27
Посетили музеи и галерии	41	20	27
Посетили обществена библиотека	35	19	25
Били на театър	32	21	25
Били на балет или опера	18	9	26

Източник: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/pls/portal/docs/PAGE/PGP_PRD_CAT_PRELEL_YEAR_2007

Анализът на фактическото потребление (във физически мерни единици) дава възможност да се установят както измененията във времето, така и отклоненията от рационалните норми. В таблица 16 се сравнява потреблението средно на лице от домакинството на основни хранителни продукти за три избрани години, които обхващат достатъчно дълъг период, като за последната отчетна година са приведени и данни за потреблението на двете групи – най-бедните и най-богатите 10% от населението.

Сравнението по абсолютни стойности за трите избрани години показва тенденция на намаляване на средното потребление на мляко, яйца, млечно масло, плодове и зеленчуци, при които се наблюдават едни от най-високите стойности на процентно отклонение под физиологичните норми. Положителна е тенденцията на нарастване на средното потребление на месо и намаляване на потреблението на хляб и брашно. Средните отклонения от физиологичните норми са твърде показателни за установилия се модел – недостатъчно потребление на храни с белтъчно съдържание, плодове и зеленчуци и свръх потребление на мазнини и сол (това се счита и за една от основните причини за повишената заболяемост от сърдечно-съдови заболявания и свръхтегло, включително при децата)¹.

¹ Сред комплекса от причини за влошения здравен статус на населението специалистите изтъкват значението на начина на живот: нездравословното хранене, тютюнопушенето (в страната има около 3 млн. пушачи), ниската физическа активност, злоупотребата с алкохол (особено сред подрастващите). Данните от проведените от Националния център по опазване на общественото здраве през последните 10 години четири национални проучвания на храненето и хранителния статус на населението в България потвърждават посочените по-горе негативни тенденции.

Таблица 17

Физиологични норми и фактическо потребление
на някои основни хранителни продукти на лице от домакинство

Хранителни продукти	Физи- оло- гични норми	Фактическо потребление					Отклонение на фактичес- кото потребление от физи- ологичните норми 2007 (в %)		
		1991	2000	2007	I-ва децил- на група*	X-та децил- на група*	Общо	За I-ва децил- на група	За X-та децилна група
Мляко – кг.	116.4	102.6	53.6	46.9	27.0	58.0	- 59.7	- 76.8	- 50.2
Месо – кг.	28.2	26.2	23.0	27.4	17.9	37.5	- 2.8	- 36.5	+ 32.9
Риба – кг.	10.6	1.5	3.4	4.3	3.1	5.6	- 59.4	- 70.8	- 47.2
Яйца – бр.	180	154	129	128	82.5	149	- 28.9	- 54.2	- 17.2
Млечно масло – кг.	6.6	1.7	0.4	0.5	0.3	0.8	- 92.4	- 95.5	- 87.9
Олио – л.	4.8	11.1	11.9	12.9	10.7	13.4	+ 168.7	+ 122.9	+ 179.2
Хляб – кг.	97.2	171.1	131	111.5	113.4	104.2	+ 14.7	+ 16.7	+ 7.2
Брашно – кг.	7.2	10.7	12.7	7.9	10.6	7.2	+ 9.7	+ 47.2	0
Ориз – кг.	7.2	4.0	5.6	6.1	5.5	5.8	- 15.3	- 23.6	- 19.5
Картофи – кг.	51.6	28.2	26.8	27.4	23.4	29.7	- 46.9	- 54.7	- 42.4
Боб и леща – кг.	6.0	4.8	5.1	5.8	7.2	4.7	- 33.3	+ 20.0	- 21.7
Зеленчуци – кг.	84.0	57.5	58.4	63.3	40.4	84.3	- 24.6	- 51.9	+ 0.36
Плодове – кг.	109.2	43.5	35.2	38.8	17.1	62.6	- 64.5	- 84.3	- 42.7
Захар – кг.	8.4	7.9	8.5	8.0	6.7	8.3	- 4.8	- 20.2	- 1.2
Сол – кг.	1.2	2.4	2.3	2.0	2.1	1.9	+ 66.7	+ 75.0	+ 58.3

*За 2007 г.

Източник: Социални тенденции 2000, НСИ, С., 2002, с. 47; Бюджети на домакинствата 2007, НСИ, С., 2008, с. 237-239.

При сравнение на потреблението на хранителни продукти в двете крайни децилни групи (първата с най-ниски доходи и десетата с най-високи) могат да се направят няколко констатации: първо, при първата група отклонението под физиологичните норми за месо, мляко, яйца, плодове и зеленчуци е по-чувствително от това при десетата децилна група; второ, отклоненията под или над нормите за някои продукти при десетата група следва да се обяснят не с покупателна възможност, а с бавно променящ се модел на потребление.

Неравенство в потреблението на двете групи се установява и по структура на калорийното съдържание. Домакинствата от първата група потребяват средно 2375 калории дневно на едно лице от домакинството, като около 50% от тях се набавят от хляб, хлебни изделия, ориз, други зърнени продукти. Домакинствата от десетата група потребяват средно на лице 2746 калории, а посочените по-горе продукти са около 37% от калорийното съдържание. При първата група месото, рибата, мляко-

то, млечните произведения и яйцата съставляват едва 11% от калорийното съдържание, а при десетата група са около 35%.¹

При анализа на диференциацията в доходите и разходите, стигаме до извод, че най-често използваните обобщени показатели не дават основание да се приеме тезата за висока степен на диференциация и поляризация в доходите на населението в сравнение с другите европейски страни. Навлизането обаче в структурни детайли разкрива една картина на дълбоки различия както при задоволяване на потребности от първичен характер (храна, облекло, жилище, здраве), така и на потребности от по-висш характер (свободно време, образование, култура).

В резултат на липсата на достатъчни по размер доходи² една част от населението се оказва *под границата на бедността*. Няма общ абсолютен измерител на бедността, който да е валиден за всички страни в ЕС поради съществуващите различия в стандарта на живот. Чрез Отворения метод на координация между страните членки през 2006 г. се приема, че застрашени от социално изключване поради бедност са тези, чийто разполагаем доход е по-нисък от 60% от медианния еквивалентен доход. Така прагът на бедност придобива национални измерения и позволява да се определи процентът от домакинствата, които попадат в категорията "бедни". По този показател България не се различава от средното равнище за държавите от ЕС-25 – бедните домакинства у нас са 14,4% от общия им брой, а в ЕС25 – 15% (по данни на Евростат). Тревожни за нас са абсолютните равнища на бедността и нейният социално-икономически профил. Линията на бедност³ у нас е около 22 % от тази средно за ЕС-25 и е два пъти по-ниска в сравнение с присъединилите се непосредствено преди нас държави. Рискът за попадане в "капана на бедността" би трябвало съществено да намалява в резултат от насочването на социални трансфери (в пари и натура) към целевите групи. Сравнението между относителния дял на населението в риск от бедност преди и след социални трансфери показва различни за страните от ЕС и България резултати. Преди социални трансфери в риск от бедност у нас са 18% от населението (за населението над 65 г. – 19,5%), а след социални трансфери в риск от бедност остават 15% (за населението над 65 години – 17,5%), т.е. техният ефект по посока на намаляване на този риск е 3 пункта. За държавите от ЕС-25 ефектът на социалните трансфери е намаление на риска от бедност с 10 пункта (от 26% на 16%).⁴ Тъй като социалните трансфери (включително пенсиите) единствени от всички източници на доходи са нараствали с темпове близки и дори по-високи от тези на БВП, се налага изводът, че същите са неефективна (но в повечето случаи единствено възможна) мярка за намаляване на риска от попадане (или

¹ Изчислено по Бюджети на домакинствата в Република България 2007, НСИ, С., 2008, с. 240, 243, 244.

² Тук не си поставяме за цел да разгледаме комплексно причините за бедност, сред които са: липсата на достъп до ресурси, икономическа неактивност, безработица, ниско (или липса на) образователно и квалификационно равнище, дискриминационни практики и други. Приемаме, че те всички рефлектират в равнището на доходите и потреблението (на частни и публични блага).

³ В България линията на бедност се определя от 2007 г. Виж: Методика за определяне и актуализиране на линията на бедност за страната, ПМС №345618.12.2006 г.

⁴ По данни на Евростат и Доклад за изпълнението на съвместния меморандум по социално включване на Република България, Министерство на труда и социалната политика, май 2006 г.

оставане) в капана на бедността. В тяхната структура все още преобладават пасивните мероприятия, които не създават личен стимул за излизане от това положение, а за устойчивото му възпроизвеждане.

Един от най-важните аспекти на проблема за бедността (респективно – социалното изключване) е нейното разпределение по значими демографски, икономически и социални признаци (пол, възраст, заетост и безработица, етническа принадлежност и други). Известно е, че по-застрашени от риска за бедност са: (1) трайно безработните лица с ниско образователно равнище; (2) децата и особено тези от етническите малцинства и живеещите в домакинства с един родител; (3) жените и особено тези, които сами отглеждат деца; (4) лицата с ниски заплати (така наречените "работещи бедни"); (5) възрастните хора и особено тези над 75 годишна възраст.¹

Данните за България потвърждават сходството на проблемите на бедността и социалното изключване за всички страни. В Националния доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване на Република България за периода 2006 – 2008 година са определени четири основни политически цели: (1) равноправно участие на пазара на труда на групите в риск от изпадане в бедност и социално изключване; (2) осигуряване на равен достъп до услуги с цел предотвратяване на социалното изключване и неговите последици; (3) социално включване на уязвими етнически малцинства; (4) намаляване на бедността сред групите в извън трудоспособна възраст, особено сред децата и възрастните хора.² Същите се доразвиват в дванадесет ключови цели, ангажирани с достигането на конкретни показатели в съответните насоки.

Проблемите обаче не могат да се решат само чрез мерките на социалната политика на държавата. Доказано е, че в тази система колкото и средства да се наливат, тя е склонна да изисква все повече ресурси и да възвръща към обществото все по-малко. Бюджетните средства трябва да се насочват приоритетно за стимулиране на самоинициативата и за активизирани на собствените усилия за намаляване на риска от бедност. В този смисъл най-висок потенциал имат мероприятията за *препятстване на предаването на бедността от едно към следващото поколение*, а за това решаващо е осигуряването на равен достъп до образование, продължаващо обучение, антидискриминационните мерки на пазара на труд, жилищната политика.

Както показва опитът на другите страни, присъединили се преди нас, промените в благосъстоянието на онези групи, които са в неизгодна позиция, са бавни и в много от случаите неосезаеми. Бедността е устойчиво явление, за което говори фактът, че дори в развитите европейски страни относителният дял на намиращите се под нейния праг остава непроменен, въпреки политическите усилия и заделените ресурси за нейното преодоляване.

¹ Виж: http://ec.europa.eu/employment_social_inclusion/docs/2007/joint_report/sec_2007_329_en.p

² Национален доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване на Република България за периода 2006 – 2008 година, http://www.mlsp.government.bg/bg/docs/National_Report_SPSI_2006-2008_BG.Final.doc Този стратегически подход доразвива духа на Съвместния меморандум по социално включване (JIM), който е подписан от Република България на 3 февруари 2005 г.

5. СУБЕКТИВНО БЛАГОДЕНСТВИЕ

От предходното изложение е ясно, че създаването на икономически предпоставки за благосъстояние (особено след дълбока криза) има определена социална цена и тя не се заплаща еднакво от всички. В рамките на всеобщата несигурност някои групи и индивиди не са в състояние да се адаптират към новите пазарни изисквания, а държавната подкрепа е недостатъчна или въобще я няма. Общественото нетърпение за бързи и осезаеми промени се сблъсква не само с материалните ограничения, но и с по-бавните реформи в социалната сфера и работата на държавните институции. На фона на постигнатото в това отношение в добре уредените държави на благосъстоянието не е учудващо, че промените в субективното благоденствие на българите са по-бавни от тези в материалните условия на живот. По показателя "Индекс на удовлетворението от живота" (Satisfaction with Life Index – SWLI) в международната класация за 2006 година от 178 страни, България е на 164 място с SWLI – 143,33 (за сравнение първата държава в класацията – Дания, има индекс 273,33, а последната – Бурунди – 100,0)¹

Изследвания по когнитивните и емоционалните аспекти на благосъстоянието у нас се провеждат сравнително отскоро. През 90-те години на миналия век България е включена като обект за изследване от World Values Survey и резултатите по избрани показатели показват следното:

Таблица 18

Самооценка за щастие и удовлетворение от живота

(в %)

Показатели	1990	1997	1999
<i>Самооценка за щастие:</i>			
- много щастлив(а)	6.7	9.2	8.0
- сравнително щастлив(а)	31.3	48.0	37.5
- не много щастлив(а)	50.1	33.8	41.7
- изцяло не щастлив(а)	11.9	9.0	12.7
<i>Удовлетворение от живота</i>			
1 – неудовлетворение	6.0	12.5	11.3
2	8.1	7.6	6.4
3	13.9	13.9	11.4
4	13.6	14.6	9.1
5	18.5	18.1	13.2
6	14.6	9.9	12.8
7	8.4	8.9	9.8
8	8.6	7.9	12.9
9	4.8	3.6	6.4
10 – удовлетворение	3.4	3.0	6.7

Източник: World Values Survey, *На:* <http://www.worldvaluessurvey.org/>

В рамките на първия (и най-тежък) период от прехода икономическата нестабилност в страната и негативните тенденции в благосъстоянието рефлексират в ниски оценки за щастието и удовлетворението от живота. За трите избрани години

¹ На: http://en.wikipedia.org/wiki/Satisfaction_with_Life_Index

относителният дял на много и сравнително щастливите българи е съответно 38,0 %; 57,2 % и 45,5 %, а на не много щастливите и изцяло не щастливите – 62,0%; 42,8% и 54,4 %. В ниската част на десет степенната скала за удовлетворението от живота (с оценки 1-3) попадат по години съответно 28,0%; 34,0% и 29,1%; във високата ѝ част (с оценки 8-10) 16,8%; 14,5% и 26,0%. Забелязва се, че самооценката за удовлетворение от живота е по-тясно обвързана с промените в икономическата ситуация в страната. Намалението на относителния дял на неудовлетворените през 1999 г. в сравнение с 1997 г. (с 5 пункта) и нарастването на относителния дял на удовлетворените за същия период (с 11,5 пункта) кореспондира с началния период на излизане от кризата и стабилизиране на икономиката. В същото изследване преценката за равнището на личните доходи е по-песимистична – относителният дял на респондентите, които преценяват дохода си като нисък за трите години нараства, а на тези, които го преценяват като висок – намалява. Това е в унисон с развитите се обективни тенденции не само в равнището на доходите в този период, но и в цялата съвкупност от други социални и политически фактори.

В по-ново сравнително изследване за периода 1995 – 2005 година¹ по показател "удовлетворение от живота" с оценка 4,2 от десет степенна скала България заема 88-мо място от общо 95 нации (оценка под 4 се определя като ниска); по показател "щастливи години в живота" получава оценка 30,0 (оценка под 25 се определя като ниска); по показател "неравенство в щастието" по десетстепенна скала оценката ни е 2,7 (оценка под 3,0 се определя като ниска); по показател "приведено към неравенството щастие" оценката ни е с индекс 34 (индексът има стойности от 0 до 100 и стойност под 30 се определя като ниска). Заемането на позиции в най-ниската или близо до нея част на скалите за оценка на щастието показва трайна тенденция (дори в годините на значителен икономически растеж) към неудовлетворение и ниско равнище на субективно благоденствие на населението.

Дали тази тенденция се преодолява с подготовката за и реализиране на членството ни в ЕС? Отговорът на този въпрос може да се даде на база стандартните и специалните проучвания на Евробарометър.

За периода 2001 – 2005 г. България е на последно място по равнище на удовлетвореност от живота в сравнение с останалите страни членки и кандидатки за членство в ЕС и със задържаща се тенденция на отсъствие на чувствителни изменения както в относителния дял на удовлетворените, така и в този на неудовлетворените. За този период по-малко от една трета от анкетираните българи са удовлетворени в някаква степен от своя начин на живот, а почти всеки седем от 10 анкетирани не са удовлетворени. Може да се направи връзка между тези резултати и преценката спрямо предходните години. Най-висок в сравнение с другите страни (макар и намаляващ) е процентът на тези, които считат, че положението им се е влошило, и най-нисък (с тенденция към запазване) е процентът на тези, за които то се е подобрило (в ЕС-25 за 2004 г. 39% от анкетираните посочват подобрене, 28% влошаване и 32% подобрене). Това дава основание да се определи, че в този период българските граждани са най-неудовлетворени от начина си на живот и най-

¹ На <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl/>

песимистично настроени относно бъдещето си (отново висок процент на очакващите влошаване и нисък процент на очакващите подобрене).

Таблица 19

Удовлетворение от живота (проучвания на Евробарометър)

(в %)

Показатели	2001	2002	2003	2004 (есен)	2005 (есен)	2006 (есен)	2007 (есен)	2008 (пролет)
Удовлетворение от живота								
- много доволен и сравнително доволен	32	29	30	32	29	36	38	40
- не много доволен и изцяло недоволен	67	70	70	67	70	62	59	59
Удовлетворение в сравнение с предходните 5 години								
- подобрене	14	10	12	16	-	-	-	14
- без изменение	30	29	33	36	-	-	-	37
- влошаване	55	60	54	47	-	-	-	47
Очаквания за следващата година								
а) за живота като цяло								
- подобрене	28	21	24	23	-	22	25	23
- без изменения	-	46	30	49	-	50	47	48
- влошаване	26	28	23	20	-	24	23	24
б) за финансовата ситуация в домакинството								
- подобрене	21	15	15	18	-	18	22	16
- без изменения	-	43	50	49	-	50	41	44
- влошаване	29	37	27	23	-	27	28	35

Източници: Candidate countries EUROBAROMETER. Report 2001; Report Number 2002.2; Report Number 2003.2; Евробарометър. Национален доклад за България, № 62; № 66; № 67; № 68.

Известно пречупване на тенденцията в оценките за удовлетворението от живота има през 2006 г. (годината преди приемането ни в ЕС). През 2006 г. е налице ръст в личната удовлетвореност от живота, тогава над една трета от анкетираните твърдят, че като цяло са удовлетворени от своя живот, намалява и относителния дял на неудовлетворените. Но тази промяна не е достатъчна, за да ни измести от последните позиции, които заемаме от началото на включването на страната ни в стандартните изследвания на Евробарометър. Очакванията за положителна промяна в живота като цяло и във финансовата ситуация в домакинството са незначително повишени и отново преобладават тези за запазване на статуквото. Очакване за запазване имат и половината от гражданите на ЕС-25, но те са по-големи оптимисти за подобряване на положението си (с 12 пункта повече от нас) и по-малко песимисти относно влошаването му (с разлика 15 пункта).

През есента на 2007 г. проучването на Евробарометър констатира отново слабо повишаване на личната удовлетвореност от живота и социалния оптимизъм, а през 2008 г. има промяна в съотношението между удовлетворените и неудовлетворените от живота (40:59) в сравнение с 2006 и преди нея. Процентът на удовлетворените и много удовлетворените от живота е най-висок откакто страната е включена в изследванията на Евробарометър. Освен външните обстоятелства, свързани с членството в ЕС, вероятно има значение ефектът на ръст на източниците на благосъстояние, намаляващата безработица, очакванията за ползи от притока на външни ресурси и др.

Въпреки регистрираните през 2008 г. в сравнение с предходните проучвания най-високи стойности на удовлетвореност от живота, българите остават най-неудовлетворени в рамките на ЕС, където средно всеки пети анкетиран (22%) е недоволен от своя начин на живот (разлика от 37 пункта спрямо мненията на българите), а в Дания и в Холандия почти всеки запитан отговаря, че е доволен от живота в своята страна (96%). През пролетта на 2008 г. е констатирана тревожна тенденция в очакванията относно живота като цяло и финансовата ситуация в домакинството през следващите 12 месеца. Намалява се относителният дял на тези, които считат, че ще има подобрение, и се увеличава дялът на очакващите влошаване. Тези очаквания са във връзка с повишената инфлация, която по данни на НСИ за 2007 г. е 12,5%.

Изводът, който може да се направи, е, че за краткия период на проведените проучвания условно може да се приеме, че повишаването на БВП, доходите, подобряването на макроикономическата среда и членството ни в ЕС имат положителен ефект върху общото удовлетворение от живота и от отделни негови страни у нас. В периоди на повишаване на безработицата или инфлацията се засилват песимистичните очаквания за бъдещите доходи, което рефлектира в общо очакванията за живота.

Позитивната връзка между БВП на човек от населението и относителния дял на удовлетворените от живота е характерна (с някои изключения) за ЕС като цяло. Например през 2003 г. държавите от ЕС-15 имат 22 500 € брутен национален доход на човек от населението и 80% удовлетворени и много удовлетворени от живота граждани. През същата година България е на последно място с 6300 € брутен национален доход на човек от населението и 30% удовлетворени и много удовлетворени от живота.

Кои страни от живота предизвикват слабо удовлетворение в българския гражданин? Най-малко удовлетворени (под 50% от анкетираните) има от: възможностите за работа (16%); стандарта на живота (31%); свободното време (31%); транспорта (38%); качеството на живота в обитавания район (42%); детските заведения (42%); медицинските услуги (43%). За по-голямата част от тези въпроси относителния дял на гражданите от ЕС25, които посочват удовлетворение, е значително по-висок. На въпрос "Чувствате ли, че има риск да изпаднете в бедност?" 31% от анкетираните българи отговарят положително; на въпрос относно националната система за благосъстояние само 8% отговарят, че тя доставя достатъчна социална защита; на въпрос

рос относно очакванията за промяна в персоналното положение само 23% отговарят, че очакват да се подобри.¹

В тези отговори са събрани като във фокус най-важните проблеми на равнище на индивидуалното благосъстояние, но в тях са отразени и общи проблеми на икономиката и политиката. Дори да приемем, че има бързо адаптиране към постигнатото равнище на доходи и завишени очаквания спрямо осезаеми на персонално равнище ефекти от присъединяването, тези оценки не могат да бъдат пренебрегнати. Те казват, че днес живеем по-добре от вчера, но критериите за сравнения вече са надрасли собствените ни ограничения и по-бързо от всички други национални характеристики са се конвергирали в европейското пространство.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Благосъстоянието е сложна социално-икономическа категория, която изразява връзката между условията на живот и степента на задоволяване на разнообразните потребности на индивидите, групите и обществото. Комплекс от фактори оказва въздействие върху неговото формиране и динамика. Сред тях на икономическите принадлежи основно място не само поради това, че те определят частните и публичните ресурси, но и механизмите на неговото разпределение в обществото. За избора на модел на преразпределение решаващо значение има виждането за заменяемост между равенство и ефективност и съотношението, в което пазарните механизми ще се комбинират с държавна намеса.

Българският модел на пазарно стопанство се формира до голяма степен стихийно, под променливи по интензивност външни влияния и без ясен политически отговор за ангажиментите на държавата по отношение на благосъстоянието на нейните граждани. Вероятно поради това виждането, че нарастването на БВП автоматично осигурява благосъстояние у нас, е широко разпространено, но теорията развива алтернативни подходи и за различни цели вече се използват алтернативни измерители. Най-перспективна в това отношение е концепцията за устойчивото благосъстояние, която акцентира, от една страна, върху рационално задоволяване на днешните потребности, така че да бъдат съхранени невъзобновимите ресурси за следващите поколения, а, от друга – върху постигането на благосъстояние за всички чрез по-справедливо разпределение и засилен грижа за социално включване на групите в неравностойно положение.

С постигането на икономически растеж и макроикономическа стабилизация се създават най-важните предпоставки за повишаване на благосъстоянието на населението в България, а подготовката за членство в Европейския съюз и неговата реализация през 2007 година мобилизира вътрешни и външни ресурси за по-висока конкурентоспособност в новите глобални условия.

Ефектът на положителните макроикономически промени върху благосъстоянието се проявява забавено поради:

¹ Eurobarometer, European Social Reality, 2006.

(1) недостатъчно високи, от гледна точка на целта за доближаване и изравняване със средното европейско равнище, темпове на растеж на БВП и производителност в условия на задълбочаваща се демографска криза;

(2) необходимостта от приоритетно развитие и стимулиране на инвестиционната активност на частния бизнес, включително чрез данъчни механизми;

(3) установения модел на първично разпределение, в който доходите от труд имат нисък относителен дял в сравнение с доходите от другите производствени фактори;

(4) необходимостта от следване (в рамките на фискалната рестрикция) на сдържан растеж на държавните разходи и възпроизвеждане на структура, в която ресурсите, осигуряващи развитието на човешкия капитал и социалната защита, остават с нисък относителен дял и недостатъчна динамика;

(5) промени в общото равнище на цените и най-вече на отделни стоки и услуги, предлагани на монополизирани пазари, интересите на които се оказват по-силни от държавните регулаторни органи.

Най-точна представа за промените в благосъстоянието се получава от анализа на доходите, разходите и потреблението на домакинствата. Той показва, че:

(1) Между темповете на изменение на БВП и тези на реалните доходи на населението се е формирала диспропорция, която, въпреки високия (изпреварващ инфлацията) ръст на номиналните им измерения в последните пет години, трудно ще бъде преодоляна. Това е основната причина за по-бавни промени в икономическото благосъстояние както на получателите на доходи от първично разпределение, така и на получателите на социални трансфери. По всички източници на доходи отклонението от средните за ЕС показатели е по-голямо, отколкото по равнище на БВП, но най-чувствително е при социалните плащания от бюджетни източници;

(2) В рамките на общото нарастване на потребителските разходи, се потвърждават някои положителни промени, сред които е общото намаляване на дела на разходите за храна, увеличаване дела на разходите за жилища, транспорт, комуникации. Но въпреки това, структурата на разходите на средното българско домакинство чувствително се различава от тази на средното европейско: почти половината от разходите му са за задоволяване на потребности от първичен характер и е свит делът на разходите за задоволяване на по-висши потребности, включително за инвестиране в човешкия фактор. Ако продължи процесът на засилено индивидуално участие при заплащането на някои публични услуги (най-вече здравни), има опасност тази структура да се възпроизведе и при следващите поколения;

(3) Формиралото се доходно неравенство е логичен резултат от утвърждаването на пазарните отношения, но и от стихийното проявление на редица пазарни и непазарни дефекти. Според най-използваните показатели за него България се определя като държава със средно доходно неравенство, с тенденция към увеличаването му. Чрез анализ на поляризацията в доходите, разходите и потреблението на лице от домакинство се разкрива една по-точна (за съжаление и по-нерадостна) картина на това неравенство. Тя би била още по-драстична, ако към обекта на изследване се включат и други елементи на богатството на базата на достоверни данни (включително от икономиката в сянка);

(4) Въпреки нарастването на разходите за потребление, при фактическото потребление на хранителни стоки са налице отклонения от рационалните норми, за част от които причина е недостатъчният доход, а за друга – начинът на живот. Този нерационален модел има висока индивидуална и обществена цена, той е причина за повишена заболяемост и смъртност (показатели, по които държим едни от първите места в Европа). Отклоненията от рационалните норми са най-чувствителни при групата на най-бедните домакинствата, за които като цяло е характерно, че харчат повече от половината от средствата си за храна.

(5) Относителният дял на попадащите под прага на бедността в България е по-нисък от средния за ЕС, но проблемите – по-остри, поради нейния демографски, образователен и социален профил, както и поради занижените нормативи при определяне на необходимите средства за подпомагане. Социалните трансфери не допринасят (в степен, адекватна на европейската практика) за чувствително намаляване на риска от бедност, а поради проблеми с достъпа до публични услуги (най-вече на здравеопазването), този сектор диференцира допълнително благосъстоянието, като следва модела на доходна диференциация.

Общият извод е, че реалната икономическа конвергенция е по-продължителен процес, критерий за който е степента на доближаване на доходите до средното равнище за ЕС. Поради по-ниската изходна база този процес не може да бъде завършен в средносрочен период, а това означава, че дистанцията по останалите показатели за икономическо благосъстояние е и ще остане чувствителна.

Литература

Благосъстояние и икономически растеж при ефективно функционираща пазарна икономика, Университетско издателство "Стопанство", С., 2004.

Ерхард, Л., Благоденствие за всички, Университетско издателство "Стопанство", С., 1993.

Икономика на благосъстоянието. Теория и практика в условията на преход към пазарно стопанство в България, Университетско издателство "Стопанство", С., 2004.

Икономиката на България и Европейския съюз. Догонващо икономическо развитие – стратегия и реалности, Икономически институт на БАН и Фондация "Фридрих Еберт", Изд. БАН, С., 2006.

Йотова Л., Пенкова Е., Икономика на благосъстоянието, Университетско издателство "Стопанство", С., 2008.

Кругман, П., Амбулантно благополучие, Изд. Дамян Яков, С., 1999.

Марикина М., Конкурентоспособност и благосъстояние (Теоретико-приложни аспекти в развитите пазарни системи), Университетско издателство "Стопанство", С., 2006.

А.Маршалл, Принципы политической экономии, Изд. Прогресс, М., 1983.

Пигу А., Экономическая теория благосостояния, Изд. Прогресс, М., 1985.

Ролс, Дж., Теория на справедливостта, Изд. "София – С.А."

Сакс, Дж. Краят на бедността, Изд. къща Кръгзор, С., 2006.

Стоянов, В., Богатство и благосъстояние, Издателство "Галик", С., 2007.

- Тошкова, С., Социалните предизвикателства в икономическата теория – преоценка на либералната парадигма, Университетско издателство "Стопанство", С., 2005.
- Търоу, Л., Изграждане на благосъстояние, Изд. "Весела Люцканова", 2000.
- Халиков, М., Разпределителные отношения, Изд. Академический проект, М., 2008.
- Шопов, Д., Социалната цена на прехода към пазарна икономика, ИК "Сиела", С., 2003.
- Шумпетер, Й., Теория економического развития, Изд. Прогресс, М., 1982.
- Економика благосостояния и общественный выбор, Вехи экономической мысли, т. 4, Изд. Экономическая школа, Санкт-Петербург, 2004.
- Якимова, И., Социални измерения на европейското пазарно развитие, Изд. "Наука и икономика", Варна, 2007.
- Atkinson A., EUROMOD and the Development of EU Social Policy, German Institute for Economic Research, IZA DP Discussion Papers 467.
- Barr, N., The Economics of the Welfare State. Oxford University Press, 1998
- Boadway, R., Bruce, N., Welfare Economics, Blackwell, Oxford, 1983.
- Boarini, R., Johansson, A., Mira d'Ercole, M., Alternative Measures of Well-being, Statistics Brief, OECD, May 2006, No. 11.
- Clark, E., Frijters, P., Shields, M., Relative Income, Happiness and Utility: An Explanation for the Easterlin Paradox and Other Puzzles, German Institute for Economic Research, IZA DP No. 2840
- Esping Andersen, Gosta, The Three Worlds of Welfare Capitalism, Cambridge: Polity Press, 1990.
- Easterlin, A., Building a Better Theory of Well-Being German Institute for Economic Research, IZA DP Discussion Papers No. 742.
- Ferreri-i-Carbonel, A., Subjective Questions to Measure Welfare and Well-being, Tinbergen Institute Discussion Paper. TI 2002 – 020/3;
- Johansson, Per-Olov, An Introduction to Modern Welfare Economics, Cambridge University Press, 1995.
- Just, R., Hueth, D., Schmitz, A., Applied Welfare Economics and Public Policy. Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, New York, 1982.
- Hagerty, M., Veenhoven, R., Wealth and happiness revisited, Social Indicators Research, vol. 64, 2003.
- Lindbeck, D., The European Social Model: Lessons for Developing Countries, The research Institute of Industrial economics, Working Paper No. 581, 2002.
- Lindbeck, A., An Essay on Welfare State Dynamics The research Institute of Industrial economics, Working Paper No. 595, 2003
- Okun, A., Equality and Efficiency, The big Tradeoff, The Brookings Institution, Washington D.C., 1975.
- Offer, A., Economic Welfare Measurement and Human Well-Being, University of Oxford Discussion Paper in Economic and Social History, No 34, 2000.
- Osberg, L., Sharpe, A., International Comparisons of Trends in Economic Well-being, Luxembourg Income Study, Working Paper No. 242, February 2000.
- Rice, J., Goodin, R., Parpo, A., The Temporal Welfare State: A Crossnational Comparison, Luxembourg Income Study, Working Paper No. 431, April 2006.

Sinn H., European Integration and the Future of the Welfare State, Prepared for the conference "What Can the Welfare State Accomplish?" in Stockholm, November 24th, 1997.

Stutzer, A., Frey, B., Reported Subjective Well-Being: A Challenge for Economic Theory and Economic Policy, CREMA Gellertstrasse Working Paper No. 2003 – 07.

Tanzi, V., Fundamental Determinants of Inequality and the Role of Government, IMF Working Paper, WP/98/178.

БЛАГОСЪСТОЯНИЕТО ПРЕДИ И СЛЕД ЧЛЕНСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ: МЕЖДУ ОЧАКВАНИЯТА И РЕАЛНОСТИТЕ

Резюме

В студията се разглеждат някои от икономическите аспекти на благосъстоянието в България непосредствено преди и след членството ѝ в Европейския съюз. Водеща е идеята за обвързаност на икономическото и социално сближаване, за което е необходимо позитивните промени в макроикономическите показатели, най-вече растежът на БВП и макроикономическата стабилност, да водят до адекватни промени в доходите, разходите и потреблението на населението. Констатира се, че темповете на растеж са предпоставка за повишаване на благосъстоянието, но се е формирала дистанция между тях и непосредствените частни и публични източници на благосъстояние. Тя може да се отрази негативно върху човешкия и институционалните фактори на растежа. Приведени са факти за формирането на нерационална структура на потребление, с високи негативни външни ефекти и предпоставки за възпроизвеждане от следващите поколения.

Постигането на устойчиво благосъстояние се свързва със справедливо разпределение на доходите и преодоляване на крайната бедност и социалното изключване. Пазарните механизми, които в много от случаите са причина за загуба на благосъстояние, не могат да решат тези въпроси. В този случай държавата е единствен коректив, защото разполага с ресурси и инструменти за въздействие. Тази логика произтича от развитието на икономическата теория за благосъстоянието, в която, въпреки наличието на различни парадигми, съществува относително единство по въпроса за необходимостта от справедливо преразпределение. Чрез анализа на информация от домакинските бюджети се достига до извода, че фактическото неравенство е по-високо от това, което визират най-често използваните общи показатели.

Обективните процеси в разгледаната сфера рефлектират в субективните оценки за благоденствието. Приведени са данни от анкетни проучвания, които характеризират българските граждани като най-нещастливи и най-неудовлетворени от живота сред всички останали европейци. Това се обяснява с разминаването между високи очаквания (донякъде целенасочено привнесени от политическата сфера) и реалността, която се променя винаги по-бавно от желаното.

**BULGARIA' WELFARE BEFORE AND AFTER THE EU ACCESSION:
BETWEEN THE EXPECTATIONS AND REALITY****Abstract**

The paper reviews some of the economic aspects of Bulgaria' welfare right before and after the accession to the EU. As an important milestone of the research stands the assumption that economic and social cohesion are closely interconnected, and that relation requires positive changes in the macroeconomic indicators i.e. GDP growth and macroeconomic stability to facilitate adequate changes in the incomes, spending and consumption of the populace. The paper establishes that the growth rates are a prerequisite for increasing the welfare; however, there is a clearly visible distance in between the growth rates and the direct private and public sources of welfare. That distance could cause a negative impact on the human and institutional growth-related factors. The authors refer to the evolving nature of irrational consumption structure associated with soaring exogenous effects and prerequisites for reiteration by following generations.

Achieving sustainable welfare is linked to equitable distribution of incomes and overcoming extreme poverty and social exclusion. The market' mechanisms which in many cases are the cause of welfare losses are not able to solve those problems. In those cases the state is the only corrective because it has the resources and the instruments needed for efficient intervention. This logic is consequential to the evolution of the economic welfare theory in which despite the presence of different paradigms, there exist comparatively unanimous position regarding the need for impartial redistribution. By analyzing the data from household budgets the authors arrive at the conclusion that the level of the matter-of-fact inequality is higher than the level usually ascertained by most commonly used indicators.

The objective processes in the field of welfare reflect the subjective assessments of well-being. The authors quote data from polls and field studies which typify the Bulgarian citizens as the most unhappy and unsatisfied people among all other European nations, the cause of that being the differentiation between high expectations (mostly rooted in political rhetoric) and reality that changes always slower than expected.